

СУЧАСНІСТЬ

ГРУДЕНЬ 1986 — Ч. 12 (308)

О. Смотрич: ЛІРИЧНІ ФРАГМЕНТИ

Ю. Шевелов: БЕЗ НАЗВИ/SANS TITRE/UNTITLED

**Є. Блакитний: СУЧАСНА ДОБА І ТВОРЧІСТЬ
ПЕТРА ХОЛОДНОГО (МОЛОДШОГО)**

**В. Маркусь: ЕКЗИЛЬНИЙ УРЯД УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ
РЕСПУБЛІКИ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1921-1939)**

Я. Славутич: ЧЕРНІГІВСЬКА СІЧ

ВИДАННЯ В-ВА «СУЧАСНІСТЬ»

УКРАЇНСЬКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА В 20 СТОЛІТТІ

1983, три томи, 1317 стор. Тверда оправа. Обкладинки Я. Гніздовського.

Документи і матеріали. Упорядкували Т. Гунчак і Р. Сольчаник.

У збірці вміщені документи від кінця 19 ст. до 1980-их років, які є першоджерелом для вивчення сучасної української історії.

Наклад обмежений.

Ціна 180 ам. дол. або рівновартісна їй у іншій валюті.

Для передплатників *Сучасности* — 60 ам. дол.

Іван Кошелівець

РОЗМОВИ В ДОРОЗІ ДО СЕБЕ

1985, 497 стор. Обкладинка Якова Гніздовського. Тверда оправа.

Відомий літературознавець робить у праці підсумок багатого життєвого досвіду, зображує явища і події, які йому приходилося зустрічати.

Ціна: 20 ам. дол.

ГОЛОД НА УКРАЇНІ 1932-1933

Вибрані статті

1985, 143 стор. Обкладинка Якова Гніздовського. Упорядкувала Надія Каратницька.

Збірка науково-дослідницьких і мемуаристичних статтів до п'ятдесятиліття Голоду на Україні.

Ціна: 5 ам. дол.

Чеслав Мілош

ПОНЕВОЛЕНИЙ РОЗУМ

1985, 264 стор. Обкладинка Ігоря Тодорука. Переклав з польської Богдан Струмінський. Тверда оправа.

Тонка та приголомшлива аналіза жажливих моральних і психологічних наслідків поневолення розуму людей країн "Залізної завіси" у висліді безоглядного панування тоталітарної системи.

Ціна: 12,95 ам. дол.

«СУЧАСНІСТЬ»/«SUČASNIST»

Zeszyt w języku polskim

Nr. 1-2, Lato 1985, 280 ss.

Redaktor: V. L. Kaczmarek

Zespół redakcyjny: S. Barańczak, P. Naimski, F. Sysyn, R. Szporluk.

Спеціальне видання журналу *Сучасність* польською мовою ознайомить читача з проблемою взаємин між обома народами. Автори статтів та рецензій — українці й поляки — кидають світло на деякі спірні й болючі події минулого обох народів.

Ціна: 8 ам. дол.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ГРУДЕНЬ 1986

Ч. 12 (308)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ
МЮНХЕН

«SUČASNIST» — DEZEMBER 1986

MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*

Юрій Луцький, *література*

Богдан Певний, *мистецтво*

Олександр Женін, *мовний редактор*.

Редакційна рада:

Марта Богачевська-Хом'як, Юрій Божик, Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркус, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк, Юрій Шевельов.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу:

Sučasnist,
254 West 31 St., 8th floor,
New York, NY 10001

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статтів цього журналу друкується і реєструється в *Historical Abstracts*.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. X. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. II. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich:

Z. Sokoluk.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

ISSN 0585-8364

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Олександр Смотрич*: Ліричні фрагменти.
10 *Юрій Шевельов*: Без назви/Sans Titre/Untitled.
41 *Юрій Луцький*: Шевченкові зустрічі з Мазепою.

МИСТЕЦТВО

- 50 *Євген Блакитний*: Сучасна доба і творчість Петра Холодного (молодшого).
61 *Павло Ярешко*: На срібному екрані (III).

ІСТОРИЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 66 *Ніна Строката*: Трагічна галерія (II).
70 *Василь Маркус*: Екзильний уряд Української Народної Республіки в міжвоєнний період (1921-1939).

СПОГАДИ

- 85 *Володимир Гординський*: Львів під час двох окупацій.
93 *Ар'є Вольф*: Мої українські друзі.
103 *Яр Славутич*: Чернігівська Січ.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 116 *Матвій Номис*: УКРАЇНСЬКІ ПРИКАЗКИ, ПРИСЛІВ'Я І ТАКЕ ІНШЕ. — *Наталія Пилипюк*.

- 125 Daniel R. Shanor: BEHIND THE LINES: THE PRIVATE WAR AGAINST SOVIET CENSORSHIP. — *Тарас Кузьо*.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

- 130 *Йозеф Ліхтен*: Кілька думок про минуле й теперішнє.
133 *Богдан Цимбалістий*: Відповідь Й. Ліхтенюві.
134 Просимо виправити

РУСИФІКАЦІЯ В ЦИФРАХ

- 135 Тиражі видань в Україні
136 Зміст журналу *Сучасність* за 1986 рік
144 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

ЛІРИЧНІ ФРАГМЕНТИ

Олександр Смотрич

Пам'яті Якова Гніздовського присвячую

Це ще тоді,
коли од революції
лишилися —
гниди, воші
й пранці
і хлопці більш не йшли
в повстанці,
а гопали із районovими
марусями
в шалених танцях,
він —
був замріяний,
інакший,
зробивсь поетом
наостанці
й недарма бідкалася
бідна мати,
як буде жити,
біснуватий,
і все ломала темні
пальці.

Баби з дівками
жито жали
та й з нуду пісню
затягли
й на три села
ридма-ридали,
летіли в небо,
хмар торкались
жіночі болі
та жалі.

Останні яблука
дозріли,
висять з останніх сил
подзьобані,
напівгнилі,
оті,
що їх за літо
в баби не докраси
сусідині,
замурзані в солодке
байструки.

Од фоліантів угинаються
полиці,
од рами тінь
в кімнату падає
хрестом,
десь за вікном
шумить столиця,
де кожний другий —
наволоч,
сексот,
заснув старий професор
за столом,
де не взялася райська
птиця —
ще мить і професора
накрило
її,
мов Богом розмальоване
крило.

І знов на вулиці
Шопен,
звучить оркестра
нижче й нижче
аж не затихне десь
на кладовищі
і знають всі —
хтось десь помер,
інакше ж бо
Шопен навіщо?

Було знадвору прийде
дід,
кожух старий
на чорний гак
повісить,
зітхне
й байдужій бабі
оповість,
який оце
на небі народився
місяць.

Над парком ночі
світлий шаль,
до місяця міцних зубів
оскал
і жартів недотепних
шквал,
дівкам принадний
чар
солдат веселих —
яничар,
лиш ранкова імла,
туман
охолодив
кохання молодого
непоборний
шал.

Село веселе —
дощ пройшов —
коромислом вселка,
в сусіда грає
патефон —
співає "Гандзю",
мов жива
Оксана
Петрусенко.

Серп місяця
хтось тихо
намантачив,

блищить,
мов добре клепана
коса,
торкається бабуся
перстня золотого,
щоб щастило,
так, як тоді,
коли до шлюбу
вперше
йшла.

Згадаю часом станцію —
обдерту та брудну
й солдат,
що гнали матюками
страх і стому
і жінку,
все ще не стару
з обличчям скорбної
Мадонни,
немов навік
задивлену
у сиву далину
в кінці надщербленого
бомбою
перону.

У парку осени
печаль,
женуть кудись трамваї
мимо,
дерева скислими
стоять
і тихо думають
про зиму.

Старій артистці снився
сон —
непродані квитки
у касі,
шматки обідраних
афіш
і монолог її
останній,

під сміх і свист,
і оплески юрби
у темній та порожній
залі.

Де б я не був,
де б не пішов —
мої думки
усе скупі
та невеселі
і лиш у снах
морочать голову
мені
мого дитинства
кольорові
каруселі.

1985

БЕЗ НАЗВИ/SANS TITRE/UNTITLED

Юрій Шевельов

Я знаю, про що хочу писати (мене ще в дитинстві вчили: ніколи не починай своїх писань з *я*), і знаю, як я хочу писати, і знаю, що хочу сказати. Відкриваю карти: пишу про недавно видану книжку поезій Наталі Лівницької-Холодної, перекрій її творчості від часу з-перед 1934 р. дотепер; не в формі суворо-академічної міні-дисертації, а від себе, як я ту творчість бачу, сприймаю, відчуваю. Можу уточнити, що писатиму майже виключно про другу, більшу й, як на мене, безмірно вартіснішу частину її книги, частину, що обіймає поезії від 1944 р. А в сторінках — 104 проти 54 першої частини.

Видається, що сама поетка підказує такий поділ, хоч і не зв'язує його з *оцінкою* ваги й вартості кожної частини. Наведу ці свідчення. Книжка зветься "Поезії, старі і нові". (Видання Союзу Українок Америки. Нью-Йорк, 1986, 238 стор.) Думається, що мова тут не про те просто, що одні вірші написані раніше, а інші пізніше, це була б істина самоочевидна. І навіть не лише те, що "старі" були видані двома збірками 1934 і 1937 років, а пізніші — досі ні. Тих збірок однаково сливе ніхто не має, і всі вони для сьогоденішнього читача — новина. Виглядає, що протиставлення двох груп поезій підкреслене й спеціально деякими деталями. "Старі" поезії виступають циклами, де кожний вірш несе свій номер і здебільша не має назви, натомість "нові" не гуртуються в цикли, кожний вірш, хоч який короткий, несе свою назву, багато з них — і підназву "Листки з щоденника", підкреслюючи тим їхню епізодичність, завершеність у собі, самодостатність, самоцінність. Під "новими" поезіями ретельно поставлені дати років, чого нема під "старими". За цим ховається два підходи до часу. Річ у тому, що "старі" поезії — в дійсності молоді, а "нові" — старі в сенсі старости, старечости. Для молодости, для молоді час не існує, життя вічне і кожне переживання безконечне, не те в старому віці, коли людина відкрила для себе неповоротність часу і минушість усього, включно з самим собою. І, нарешті, контраст двох груп поезій викриває також і факт, назовні не підкреслений, що між двома групами творів пролягає сім років мовчання, 1937-1944 (який повториться, цей мертвий час, у інші сім чи вісім років, 1955-1963). Для нас тут немає значення, чи в ці роки, творчої перерви поетка справді не написала нічого. Ми тут маємо справу не з її архівом, а зі збіркою, як вона воліла ту збірку, своє поетичне обличчя, бачити і бути баченим.

Так, отже, думаю, що двоподіл книжки це не тільки акт

критикової сваволі (на яку я, зрештою, теж застеріг собі право), але й об'єктивний факт, стверджений самою авторкою і покладений нею в основу структури збірки. "Старі" поезії — тут ніби пролог, "нові" — сама дія. Можна виставляти Шекспірове "Приборкання гострухи" без прологу і навіть Гетів "Фавст" можна розглядати, оминувши його "Передгру в театрі".

Головне тут у тому — вже згаданому, — спостереженні, що "нові" поезії Наталі Лівичької-Холодної — це поезії її старечого віку, що почалися, коли їй було 42 роки, і набирали більшої напруги, пружности, досконалости й викінчености в тому довгому шляху від сорок другого року життя до теперішнього вісімдесят четвертого.

Буває старість різного типу. Буває осліпла й застигла в давно минулому. Така вона була в восьмому десятку його років у Івана Нечуя-Левицького, збайдужіла й охололо-закукурічена. Лев Толстой і Бернард Шов так само втратили контакт з життям і молоддю, і бачили остаточну й безапеляційну істину тільки в собі. А в інших саме й тільки старість приносить мудрий розквіт або навіть перше зародження й народження таланту, як було з генієм Леоша Яначка, що лише по шістдесятці відкинувся рутини вчителювання й вибухнув полум'ям творчости несамовитого напруження, оригінальности й розмаху. А то буває, що й молоді роки й старечі приносять визначні твори, але зовсім відмінного характеру. Це випадок, приміром, Гете і Ріхарда Штравса. Випадок Наталі Лівичької-Холодної близький до Яначкового тим, що вершинні осяги, справжній вибух таланту припали в неї на старші роки. Як я це бачу, між її молодою поезією й пізньою відмінність як між гусинецею й многобарвним метеликом, з семирічним перебуванням у стадії лялечки, невидимо захованої в коконі. А в самому характері "нової" поезії Наталі Лівичької-Холодної найбільша подібність з останніми роками творчости Ріхарда Штравса з його трагічно-спокійними й стриманими "Метаморфозами" й "Чотирма останніми піснями"; а де в чому і з старим Гете. Та про це докладніше далі.

Підсумовуючи, отже, цей свого роду пролог до моєї статті (не обов'язковий, як усі прологи!), — знаю свою тему, знаю свої свідомо вибрані обмеження, бачу свій намір і плян. Але одного мені рішуче бракує. Не можу знайти назву. Звичайно для писань про чийось поетичну творчість знайти назву — не важко. Її підказує сам поет. Скоріше чи пізніше він дасть формулювання, в якому сам, свідомо чи несвідомо, схоплює найяскравішу рису, власне, сутність свого бачення світу, своєї виокремлености з нього, коротко — своєї творчости. Так я зробив, писавши про Олену Телігу ("Без металевих слів і без зідхань даремних"), про Василя Стуса ("Трунок і трутизна"), так зробив Юрій Лавріненко, писавши про Оксану Лятуринську ("Князівна, що обходить шатра") і десятки інших. Засіб

поширений і звичайно ефективний. Так зробив і Богдан Рубчак, що відкрив "Поезії, старі й нові" докладною і в-глибини-проникливою статтею, що зветься "Серце надвоє роздерте" — цитата з Наталі Лівницької-Холодної. Так пробував зробити й я в цій статті. Присягаюся, — мало не кожний рядок і старих і нових поезій я зважував, чи не надається він на назву моєї статті. І ні одного знайти не спромігся. Шукання ці, правда, були корисні. Вони відкрили мені очі особливо виразно на одну з значущих особливостей поезії Наталі Лівницької-Холодної.

Якщо не говорити про збірку "старих" поезій, 1937 р., "Сім літер", поезія Наталі Лівницької-Холодної послідовно непрограмова. (Та навіть у "Сімох літерах", якщо вважати на те, що ці сім літер означають "Україна" і "Петлюра", програмовість далеко менше послідовна, ніж можна було б сподіватися). Вона, ця поезія, існує в безконечній мінливості, — не тільки тем, мотивів і настроїв, але, так здається, й світобачення. Чи може навіть світобачень. Під формулу, вибрану Рубчаком, можна підвести чимало поезій Наталі Лівницької-Холодної, але далеко не всі і, либонь, і не більшість. Скільки серед них є віршів, сповнених спокою й гармонії, безмежно далеких від кровоточіння, роздертості душі, трагедії безнадійності. Не кажу вже про те, що стилістично він існує в річищі Олесевої поезії, яка виразно позначилася на "старих" поезіях нашої авторки і якої вона так рішуче й успішно позбулася в "нових" (хоч цей рядок трапився саме в одній з "нових").

Не мігши знайти в поезіях нічого відповідно-всеохопного, мавши перед очима Рубчаків досвід, я зважився лишити цю статтю неназваною. І то демонстративно неназваною. "На всіх язиках". Якщо поетка не хотіла або не могла дати формули до своєї творчості, вшануймо її волю. Хай назвою буде тиша. Мовляв Борис Пастернак: "Тишина — ты лучшее из всего, что слышал". Та пощо ходити до далеких цитат і прикладів. Ось сама поетка бачить таємницю зародження поезії — в тиші:

Знов тиші оксамитний клопоть
Упав на слів стогранне скло,
А серце раптом, наче папороть,
Чудесним цвітом зацвіло.
(“Усміх”)

Два

Наталія Лівницька-Холодна в "нових" поезіях майже завжди пише про себе. Але про себе в зустрічах з усім довкіллям і в реакції на це довкілля. Тому ми знаходимо в її поезіях портрети сучасників — бачимо Олену Телігу ("Лист"), Євгена Маланюка ("Ліричний

спогад"), Оксану Лятуринську ("Півонії"). Маємо також образ через коротку цитату з їхніх творів. Рубчак розкрив цитату з Олега Ольжича, а є й інші, приміром з Юрія Липи ("Де ж та світлість, що колись була?" — "З минулого"), ще раз Телігу... Маємо реакції на літературне життя, наприклад, сорокових років у Німеччині й Австрії: "Деся зводять арки, б'ють літаври", — звичайно ж відгук на літературні журнали тих часів "Арка" в Мюнхені й "Літаври" в Зальцбурзі, згадка про "гнилизну" веде до мого виступу проти незавжди чесного байкаря тих років Івана Манила, а словечок *нішота* ("бруд нішоти" в тій таки поезії "Самотність") було типове для літературної манери Юрія Косача.

Кілька разів знаходимо образ Петра Холодного, в подружньому коханні і в родинному конфлікті, — як Ріхард Штраус не побоявся зробити власне подружнє життя в дрібних буденних конфліктах, непорозуміннях і примиреннях сюжетом опери "Intermezzo" і симфонії "Sinfonia Domestica". Бачимо порозкидані тут і там деталі щоденного побуту — кухня і варення, сусіди й вулиця перед вікном, нахил чоловіка до рибальства й до малювання жуків і риб ("Над твоєю труною"), часом такі приватні, що не піддаються коментареві сторонньої людини, як от, у вірші, присвяченому, мабуть, Олені Телізі (Ол. Т.), згадка про нестертий слід її "зради". Звісно, не політичної, а інтимної, але якої?

Є часом і трохи "політики" з особистої перспективи — безжальний глуз на адресу демократії, насаджуваної примусово ("Чортополохи") та ін.

Багато помічає спостережливе й критичне око поетки, і охочий міг би відтворити з цього сторінки її та її покоління біографії. Хоч завдання це було б не легке, бо все це дано ляпідарно, непомітно, натяком, блискавичним скісним поглядом. Не легке й чи варте заходу? Бо особливість поезії Наталі Лівницької-Холодної в її нових віршах є те, що вона не цурається, здавалося б, найпрозаїчніших речей — і цим вона дуже сучасна, — але не нагромаджує їх у душі голландського малярства Яна Стеена чи Давіда Тенірса з їх "строкатим сміттям" як самоціллю, не затримується увагою своєю й читача на них, а тільки черкає їх, як ластівка в стрімкому леті може черкнутися крилом якоїсь речі, але ніколи на ній не зупиниться й не спочине.

Прикладів можна наводити безліч. Ось два, з відмінною технікою й задумом, але обидва зроблені маршрутом знизу вгору, від поверхні вглиб.

Руки твої невільниці, живаві й старі... —

це те, що бачить око це дійсність будня. Руки невільниці, бо запродані господареві фабрики, метонімічно — вони образ змарно-

ваного життя, наближення старости. Але не така душа. І безпосередньо продовжується:

...а серце гоном весни налятає.

Кричать у ньому дикі гуси,
що вертаються з-за морів.
("На фабриці").

Ластівка злетіла вгору, хай не в майбутнє, а в минуле. Людина не-вільна, але не скорена. Почалося поглядом на жилаві свої руки, виросло в тему поневолення — волі, дійсності — мрії, прози — поезії. І все тільки в натяку, в деталі, в начебто малому. Є світи за морями, є гуси, що не дають себе приборкати, що зберігають свою дикість.

А ось інша поезія, на чотирнадцять років старша (1952):

На печі шкварчить у ринці масло,
стіл неприбраний, бите скло... —

голландський малюнок, але з американським деталем — злиденні околиці американських міст усипані битим склом, у сліпій люті молоді й розбещені безробітні негри трошать шибки будинків... Неприглядна дійсність людини з руками-невільницями. У продовженні такий самий контраст, як у перед тим наведеному вірші:

Деся далеко — його Переяслав,
під Шевченком — моє село.

Його — це чоловікове. Ми тепер у родинному мешканні-притулку. Далі йде діалог:

"Ти вікно відчинив? Навіщо?" —

"Ось метелик. Хай залетить..."

Бач, скрадається ближче й ближче.

Він маленький і сірий, як ти".

Ти — тепер це я, і ти-я сіре. Це деталь такої ж наснаги й концентрації, як у попередній поезії "Жилаві" руки. Діалог триває:

"Адже й він з нью-Йоркського бруку!" —

Тепер над нами тема великого міста ще раз і взагальніше — то було бите скло занедбанної дільниці, тепер перед нами Нью-Йорк, Америка, чужий світ. Але це не кінець, іде деталь зачиненого тепер вікна —

Стук вікна і мовчанки мить

(зверніть увагу на деталь: вікно американське, що спускається згори вниз, вікно на Україні, зачинаючись не стукає!) і далі пуанта:

Чую усміх, тепло і руку:

"Ти б навчилася рибу ловить!" —

перед нами всупереч усьому, родинна ідилія, щастя людського розуміння й тихої втечі на природу: "він", "з Переяслава" — рибалка. Зникла сірість, не хрумтить під ногами біте скло. Щастя на світі все таки є, щастя Філемона й Бавкіди (до яких я ще повернуся далі).

Два спостереження загальнішого характеру впливають з цього короткого вгляду в дві короткі поезії.

Рубчак дуже влучно помітив, що короткі поезії Наталі Лівицької-Холодної попри всю їх підкреслену уривчастість, їхню підкреслену шкіцовість нібито тільки вражень, свого роду імпресіонізм і то імпресіонізм навіть не картин, а тільки акварель, підготовчих до картин, що ніколи не були і не будуть написані, — попри все це вони становлять дуже своєрідну цілість, так що "цю книгу на певному рівні справді можна читати як роман". Я б тільки пропонував замість терміну роман говорити про щоденник. Звичайно, що таке роман, ніхто сьогодні не знає, визначень надавано термінові різних і багато. Все таки можна думати, що роман характеризується тим, що це історія подій і героя/героїв, може часом не *і*, а *або*, ця історія може перериватися, перевертатися в часі й просторі, улягати варіаціям і вставкам усякого типу. Але, кажучи по-обивательському, роман — усе таки дія і рух уперед.

Натомість у збірці поезій Наталі Лівицької-Холодної, коли говорити про її другу частину, як ми умовились, маємо тільки записки епізодів, вражень і настроїв, які можуть повторюватися й часто справді повторюються. Можна було б вибирати багато тем і мотивів, що повертаються раз-по-раз — недопитий чай, збігле на печі вариво, перший сніг і паморозь, сивина в волоссі, спогад про хутір дитинства, — можна було б назвати більше. Це не принцип будови роману, це конструкція або музичного твору (фуга, що складається з варіацій на певні теми), або щоденника, де сьогодні записується одне враження чи переживання, завтра друге, а за якийсь час може знов і знов повернутися вже давніше записане, якщо сьогодні воно повторилося в свідомості. Обидві ці форми свідомо використував Тичина, згадаймо, з одного боку, його — так і названу "Фугу", а з другого, скажімо, "Живемо комуною". Не знаю чи перед Наталею Лівицькою-Холодною стояла свідомо проблема вибору. Мабуть, ні, бо щоденниковість була диктована їй обставинами її життя, що схилили до нотування вражень і переживань, а не до організації їх як цілоти за музичною засадою. Але думаю, що принцип щоденниковости, чи він поставав спонтанно, а чи продумано й наперед замислено, був поеткою виразно усвідомлений. На користь такого припущення говорить багато деталей.

Один з них — найповерховіший, і вже згадуваний — те, що за наголовками багатьох поезій стоїть піднаголовок "Листки з шоденника". А також те, що вірші подаються не в тематичних групах, а за простою хронологією. Про інші говорити тяжче через те, що ми не знаємо, як складався цей збірник. Не сказано в ньому нічого про багато речей. Чи він охоплює всі поезії авторки чи вибір? Він мав свого редактора, а чи це вибір самої поетки? Якщо мав, як далеко простяглися його права? Чи він тільки впровадив де-не-де безглуздий правопис, на зразок Золотонізький (тричі) ніби походить цей прикметник не від Золотоноші, а від якоїсь Золотої Ноги, безпрецедентна назва для міста чи містечка — напевно не авторства Наталі Лівницької-Холодної, чиє опанування літературної мови й письма поза сумнівом?

Виглядає, однак, що загальна композиція збірника походить від авторки. Звідти найімовірніше, йде попередження цілоти поезій короткими хронологічно-біографічними даними про поетку, так найлегше пояснюється й пересипання поезій кожного періоду фотографіями авторки того часу, від кокетної й може трохи самовпевненої панночки до мудрої й зосередженої в собі, втомленої життям і заспокоєної літної жінки, на тлі малого радіо й кухонного начиння і творів малярства... Ми свідомо ведені тут крізь життя *людини*, збережене для майбутнього, з одного боку, в поетичних "листочках з шоденника", з другого, в зоровому образі авторки. А це найкраще відповідає, власне, принципів шоденниковості. Фіксується мінливість і збереження навечно кожного сьогодні.

З цим зв'язана і композиція сторінки в книжці. Коли я починав читати книжку, я обурювався. Невже Союз Українок Америки, роблячи добре діло — видаючи цей том, — не міг забезпечити, щоб кожний вірш мав свою сторінку? Невже треба було друкувати всі вірші "ковбасою"? Але потім я подумав, що це міг бути вибір самої поетки. У шоденнику бо кожний запис не починається з нової сторінки, і вибраний спосіб друкування ідеально відповідає засаді шоденниковості. Чи я мав рацію в своєму обуренні чи в схваленні, чи Союз Українок винен у злочині проти поезії, а чи, навпаки, він виявив досконале розуміння особливості поезії Наталії Лівницької-Холодної, я не можу сказати, бо ніде в книжці нема й натяку на те, хто за що в ній відповідає. Але приймім другу можливість, бо воно буде приємне для видавців, а ще й тому, що воно ніби підтримує мою тезу про шоденниковий характер або маску поезій Наталі Лівницької-Холодної.

Власне, характер чи маску? Чи шоденниковість спонтанна, чи це літературний засіб? Усі ті обставини, про які тут говорилося, схиляють до думки, що ілюзія шоденникової тяглості не випадкова, що вона — наслідок певного задуму. Але в ширшому плані питання

це, власне, марне. Все в літературі, як тільки воно стає літературою, перетворюється на засіб, і про кожний факт літератури можна твердити з повною підставою, що він є літературним засобом або складається з літературних засобів. Відоме тепер кожному початківцеві літературознавства Ейхенбаумове "Как сделана «Шинель»?" стало євангелієм новочасної віри в те, що, розклавши літературний твір на його складники-засоби, можемо збагнути таємницю його буття й впливу. Російський формалізм і його боязкий учень, формалізм український, були власне в своїй доглибній суті проявом тієї ідеологічної настанови, яка найбільше відповідала духові жовтневої революції розгляданій як промисловий переворот, що нищив щасливі ілюзії й "забобони" допромислової доби, чим та революція в своїй істоті була. Тільки варварська некультурність і мас, здвигнених до революційної дії, і вождів того руху, помножена на простори скаженої імперії й на намагання приборкати пробудження національних свідомостей, штовхнули до плекання й примусового накидання релігії марксизму (власне, псевдомарксизму) й нищення всього невідповідного. Так здичавілість безмежної Російської імперії привела до розправи з усім тим, що не відповідало партійній догмі, — з тонкою плівкою російської дореволюційної інтелігенції, з національними прагненнями "околиць" імперії і тими культурними течіями, які виростили були саме з духу революції, — насамперед з формалізмом і футуризмом. Спільним знаменником усього цього була віра в те, що і людину і світ можна беззастережно перебудувати, бо в їхній основі лежить механічна сума механічних чинників.

Так, повертаючися до літератури, поезії й літературознавства, повірено в те, що твори літератури "робляться" і що дію їхнього механізму на людську психіку можна розкласти на механічні частини-засоби, що літературні твори можна складати й розкладати *ad libitum*, як фабричний варстат або накрутну іграшку. Що ж була в цьому велика правда, відкривалася можливість точної аналізи механізмів літературного твору. Але це була не вся правда, а тим самим неправда. Бо кінець-кінцем, усе в літературі — засоби, але самі засоби — це ще не література. Бо є в ній та "крапелька", яку людський дух, дух мистця додає до суми засобів і яка не вкладається в механічну суму засобів.

Коли, отже, зважимо це, стає безпредметовим саме питання про те, чи Наталя Лівичька-Холодна свідомо вдавалася до "засобу" щоденниковості й щоденникової тяглості, чи так "вийшло". Важитиме бо тут те, що тут знайшла свій вияв особистість поетки і що ця особистість має властивість і здатність промовляти до читацьких — вживім тут цього неприйняттого для механістів і формалістів слова — душ чи, коли хочете, — майже за Олесем, —

сердець. Нема нічого злого чи хибного в аналізі засобів і формалізм нам тут багато допоміг, як довго ми свідомі того, що це не все і що лишається широке поле для констатації суб'єктивного відчуття і що це може найпривабливіше, коли маємо справу з літературним широ-сутим твором.

Істотна різниця між романом і "щоденником" — та, що в романі автора може не бути, — не бути як літературного образу, в щоденнику він неодмінно присутній, і одна з читацьких насолод саме в тому, щоб цей образ камінчик по камінчику складати, відтворювати й приміряти до себе: чи він, автор, — такий, як я? Чи є відмінності? Які саме? Я не робитиму тут спроби відбудувати той образ "автора" з "щоденника" Наталі Лівицької-Холодної. Анатомію на живих людях не проводять. Лишім це майбутнім поколінням. Укажу лише на кілька цікавих подробиць.

З контрасту між "старими" поезіями і "новими" відтворюємо шлях від трохи розбещеної й трохи легковажної панночки до повновартісної людини, може в наслідок тяжких життєвих досвідів, а може просто як вислід віку й вистигання (радше, перше, про що далі в розділі три). З цим зв'язане й те, що "старі", "панноччини" поезії йдуть від я, а "нові", людські й людянні розгортають ціле складне плетиво займенникових переключень. Займенники в щоденниках, як і в поезії, давно були одним з важливих літературних засобів (ми тут знову з засобами!), і можна класифікувати поетів, щоденників і цілі літературні стилі тим, як вони поводяться з займенниками — чи вони тримаються послідовності, чи перетасовують їх і переключають і як саме. У Наталі Лівицької-Холодної дуже часто й дуже типово відбувається перехід від я (про яке в суті речі завжди йдеться) до взагальнених ти або ми:

Я йду в неминуче
Проваллями самоти...
("Неминуче")
Якось страшно думати...
.....
... що ти не жила, тільки мріяла
про життя..
("Якось страшно")
Ми тепер понурі і завзяті,
.....
Нас тепер ще тяжче стало взяти
Тихим словом ніжності й тепла
("З минулого")

Та ці переходи між я-ти-ми — річ досить поширена. Своєрідніший перехід від себе до третьої особи, сказати б, об'єктивізація я в не-я,

чи в то безпосередньо займенниковому вияві — і часом гостро й гірко іронічному —

А на даху, де в тиші на дротах
білизна сохне, вогка і рум'яна,
хтось емігрантську тугу розгорта,
мов сторінки бульварного роману
("Коти")

чи то — дальший шабель об'єктивізації — в іменниковому —

Дош мав прийти коло восьмої,
а прийшов о десятій,
тонкими пасмами дрібнооросяно
впав коло хати.
А жінка чекала напружено,
виглядаючи кожну краплю.
І стогнали сосни так тужно,
що жінка заплакала.
("Дош")

"Щоденниковість" тут не знімається, але між щоденником і читачем протягається нитка зв'язку. Персональність ніби особистого документу сполучається з колективністю, особисте з загальним, читач стає співавтором. Уможлиблюється погляд на людей і події не тільки зсередини, але водночас і ззовні, стає можливим накладання на патос іронії й глузу й глуму. Щоденник уже не просто авторів, він і читачів. Також, звичайно, літературний засіб, але теж не тільки засіб.

Поетка може й зовсім знеутралізувати себе, усунути себе з вірша не тільки як займенник або іменник, а взагалі як учасника. Це ще один засіб (засіб!) об'єктивізації. Наведу повністю поезію "Малюнок з вікна":

Висипав Господь пир'я торбу
на оголену землі спину,
запнув обрій
теплою хустиною.
Заплелись ялинок коси
білими стрічками,
і кіт, босий,
сніг лапками
ледве торкає.

Тема тут ніби проста — прихід зими, перший сніг. Жадного я, ні його заступника тут нема. Малюнок скупий, як на старих японських рисунках-панелях доби Муромачі або Момояма. Європейські

малярі типово завжди намагалися заповнити кожний сантиметр площини свого образу, японські не боялися лишати великі простори поверхні білими або золотими, не боялися обмежитися на одній квітці або гілці серед порожняви, лишаючи глядачеві робити взагальнення від даного часткового. В цьому вірші Наталі Лівичької-Холодної *бачиш* пухкість першого снігу, ще незайманого, в першому сліді "босих" котячих лапок, хоч поза тим дуже мало дано з краєвиду. Та, як у японському стриманому й лаконічно-недоговореному малюнку бачиш — відтворюєш цілість, так і тут. Ніде не згаданий, образ автора-авторки тут виразно присутній. Він виявлений — чи, сказати б, приховано-виявлений *жіночими* деталями образу зими. Тепла хустина обрю — це метонімія авторки, що сидить перед вікном і спостерігає початок зими й kota поза вікном. *Коси* ялинок з білими стрічками — це теж жіноче бачення, це теж *я*, сховане за ошадним і ніби зовсім безособовим малюнком. Та й образ торби білого пір'я теж не суперечить цій особисто-жіночій лінії. Однак це не просто навіяння образу жінки. Це також її настрої — спокій, душевна гармонія, скупе, але достатнє тепло, здатність бачити й спостерігати. Якщо, як ми бачили шойно перед цим, займенники в своїх переключеннях об'єктивізують суб'єктивне, тут брак займенників і добір деталей і засобів образности суб'єктивізують об'єктивне. Маємо два вияви одного, і це одне зветься чудом справжньої поезії.

Не можу утриматися, щоб не навести другий приклад такої суб'єктивізації і теж зразок ранньо-зимового пейзажу. Це поезія, з неприхованою самоіронією зветься "Кухонна романтика":

Відйду до вікна від печі
— хай кипить собі борщ без мене —
взагалі ці кухонні речі
        так не до речі,
коли білим зробилось зелене.
Стану тихо і задивлюся
на засніжені віти тюльпана
і на вогники міста, що ллються
у п'їтьми океани.

Тут особа авторки не зовсім усунена, бачимо її і в займеннику *мене* і в виборі особи дієслова (стану). Нема тут накопичення жіночим оком сприйнятих подробиць, але в центрі стоїть об'єктивний деталь засніженого тюльпана, а "жіноче" тут не випинається, а заперечується ("кухонні речі"), і панує тут не примирення й спокій, як у попередньому прикладі про босого kota, а острівна тиша спокою й людського тепла ("вогники міста" в океані безмежної і, либонь, страшної п'їтьми всесвіту.

Спільне з попереднім образом — "японськість" деталю, оточеного білим (там) і чорним (тут) тлом, значущість деталю, вміння сказати недоговорюючи, а поза тим — різюча відмінність настрою і подробиць техніки. Інакшими словами, спільне тут — те, що маємо справу з справжньою поезією і з справжнім відчуттям стилю. І в обох випадках одна з особливостей цього стилю — його дуже своєрідна "шоденниковість" з грою дуже особистого, інтимно-особистого й загального, біографічно обмеженого з умінням вийти до вселюдськості, патосу, вкладеного в рамки стислості й стриманости, самоіронії й пластичности.

Три

Уже сказано: "нові" поезії Наталі Лівичької-Холодної не вбгані в цикли, ані тематичні, ані настроєві. Вони — порух вражень поетки і відрух її поетичного бачення світу, нічим не обмежене й не скуте плетиво вражень і реакцій на ці враження. Звичайно, кожний читач помітить, що певні враження, теми, мотиви й настрої повторюються, але вони повторюються нерегульовано, вільним плином, сказати б, самі з себе й заради себе. Для прикладу, такими є мотиви старіння й смерти, осени й прозими, передпрошання з видимим світом, хутора дитячих літ, природи божеського, наближення смерти, стосунків з чоловіком і друзями... Та ці тематично-настроєві мотиви ніде не зформульовані, вони з'являються, поступають місцем іншим, виринають знов, часом грають у мажорному тоні, часом у мінорі, то бунтівничі, то заспокоєні. І їхня повторюваність і їхня поява й зникання ніби нічим не зумовлені, як і їхнє тимчасове зникання. Є фонтани з водою різних кольорів, що змінюються в вільній грі. Так і "нові" поезії. У протилежність "старим", які, може, виринали так само вільно, але які поетка намагалася "вмуштрувати" в дві зовсім відмінні збірки — одну любовну й другу патріотично-політичну.

Та в цій вільній грі тем, мотивів і настроїв можна виділити, умовно й може проти волі авторки, певні комплекси. Ба навіть можна спостерегти, що певні мотиви концентруються в певних роках, хоч і не обмежуються на цих роках. Дозволю собі дати цим тематично-настроєвим комплексам свої умовні назви й продемонструвати деякі з них тут перед читачем.

Почнім з комплексу гармонійности світу й гармонійности розчинення особи, себе, в гармонії світу. Назву умовно цей комплекс гетевансько-рількеанським. Роблю це, усвідомлюючи собі ризикованість і невідповідність масштабів. У Наталі Лівичької-Холодної йдеться бо про настрої й відчуття, в Рільке, а особливо в Гете настрої й почуття перетоплені в філософію; у Наталі Лівичької-

Холодної вони особисті й суб'єктивні, в Гете вони включені в широке море історії людських культур. Гете вступив у свій вік старіння збіркою "Західно-східний диван", і в її гордовитому задумі було виявити подібність — унутрішню — в різноманітності — зовнішній — людських проявів діяльності й світосприймання в усій історії цієї неспокоїної істоти — людини. Гармонія людини й гармонія світу розкривалися йому й ним саме в цій єдності й різноманітності. Свою старість він бачив у вселюдській і універсальній епічності. У поезії під характерстичною назвою "Минуле в сучасному" ("Im Gegenwärtigen Vergangnes") він писав:

Niemand wird uns dann beschreien
Dass wir's uns alleine gönnen!
Nun in allen Lebensreihen
Müsstet ihr geniessen können.

Коли Гете хоче піднести гармонію, зв'язок з традицією й спокій душі як найвищу цінність, гідну людини, в протиставленні базарові щоденних дрібниць і гасел, він стилізує свою поезію в мусулманський стиль мислення й життя:

Sonst wenn man den heiligen Koran zietierte,
Nante man die Sure, den Vers dazu,
Und jeder Moslim, wie sich's gebührte,
Fühlte sein Gewissen in Respekt und Ruh.
Die neuen Derwische wissen's nicht besser,
Sie schwatzen das Alte, das Neue dazu.
Die Verwirrung wird täglich grösser,
O heiligen Koran! O ewige Ruh!

У Рільке, періоду його "Stundenbuch", історизм перестає грати провідну роль, Рільке суб'єктивніший, менше епізує, натомість ростуть у нього корені в філософію.

Годі знайти всі ці речі в Наталі Лівичької Холодної. У її світі є історичні події, але майже суцільно внутрішньо-українського характеру, та й ті взяті в відлуннях у її власній душі. Поза тим вона пише про настрої, про власне. Вона вміє піднести собаку свого дитинства Гаршнепа й kota своєї старости, не назвавши в віршах, — у значущі символи, та все таки не висуває жадних претенсій ні на універсальність, ні на епічність.

До того ж я не маю жадних доказів, що Наталя Лівичька-Холодна взагалі захоплювалася чи то поезією Гете в роки його постаріння, чи Рільке. Ми довідуємося про її освіту з романських літератур, збірка подає, ніби демонстративно, багатий вибір перекладів з французької мови, але ніде нема біографічних слідів читаности в німецькій поезії, навіть обізнаности на ній.

Отже, під гетеансько-рількеанським комплексом у контексті цієї статті без назви не розумію я ні співмаштабности, ні поетичного стилю, ні жанрового оформлення, ні філософського підґрунтя, а тільки подібність у настрої, у баченні світу або — ще точніше — в бажанні бачити світ як осередок гармонії, рівноваги й спокою. Бачити світ таким не ціною заплюснених на зло і біль очей, а через прийняття зла й болю як частини світової й внутрішньої душевної гармонії. Комплекс мотивів і настроїв, особливо згущений у сорокових і п'ятдесятих роках, коли в житті поетки, судячи з її віршів, поставало усвідомлення розставання з молодістю, дивною й гіркою, скупаною в золотавих ранках, дзвінкою змінною ("На грані"), розставання неминучого, невідкличного й схоплюваного як незалежна від людської волі неминучість (знову ж тут повертаємося до Гетового визначення накиненої й водночас добровільно прийнятої максими, закономірности світу — "Entbehren sollst du! sollst entbehren!" (У перекладі М. Лукаша. "Страждай, терпи! Терпи, страждай!").

Наталя Лівіцька-Холодна створює відповідно до цього настрою незвичайної сили й глибини образ:

... очі висушли купає в теплі
Цілющих сліз, що гоять в серці болі
(“Екстаза)

самі сльози постали з болів, зогрівають душу й відкривають шлях до внутрішньої гармонії! І, ведучи далі мотив теплої цілющости, вона тепер говорить про "серце, скупане в цілющому теплі", ("Вечір"). І зовсім по-рількеанському звучить невеличка поезія про зустріч людини й цьогобічного світу з Богом:

Осінь малює стежки,
Позичивши барв у Тебе.
Очі Твої, золоті жуки,
спливають промінням з неба.
Осінь співає псалом,
позичивши в Тебе надхнення,
в ніжність Твоїх долонь
сліз складаю жмені.

(Мимохідь читач відзначить витонченість образу зірок — золотих жуків, як і образу складання *жмень* сліз у Господні *долоні*!)

У цій гармонії рівноваги світу й душі є свої полюси. То це смиренна покора —

Ми ж, спрацьовані, будемо ждати
тіні й ласки вечірніх крил...
І вийде тоді до нас із брами
Він...

і очистимосся, мов ісопом,
в лень останній, в останній час.
("Кінець мандрівки")

то це спалах енергії у єднанні зі світом:

Я не сію і не збираю,
бідна хата в чужині моя,
але світ від краю до краю
належить таким, як я.
Сходить сонце щодня уранці,
заростає квіттям земля
для дітей, для бурлака, для коханців,
для таких, як я.
("Безпричальність")

Так, "спокій зрілих літ" це не просто спокійна констатація, це ціле багатство настроїв, переживань, схоплень довколишнього світу. Це — поезія, коли "з болем проростають крила".

Чотири

Мабуть, відгалуження гетеансько-рількеанського комплексу є комплекс Філемона й Бавкіди. Для тих, хто забув свого Овідія або ніколи не дійшов до нього, пригадаймо: фрігійське подружжя з цими іменами жило в погідному коханні, вірності й гармонії до старечого віку, і світ їм був такий же приятний, як їхня хата. Коли до них забрели Зевес і Гермес, щаслива в своїй незайманій наївності пара прийняла їх з теплою й приязною гостинністю, як приймала кожного. Вдячні боги дали старим свої дари, що серед них найважливіші були довголіття і одночасна смерть, щоб один не мусів пережити одного. Ідилія не лише родинна, а й ідилія відкритості до широкого світу, в якому не бачиш зла. Рідний Філемон Бавкілі, рідна Бавкіда Філемонові і світ як рідний обом. За тим ховається згода на малість світу і відмова від спроб його змінити. Філемон і Бавкіда не знають ницости й зла світу, а що читач те знає, то за ідилією завжди стоїть зловісне передчуття лиха й неминучої загибелі, у гармонії спочиває зерно прихованої дисгармонії.

Але в Овідія цього звику ще нема, і гармонійне життя, задоволене малим, виливається в спокійний і гармонійний кінець.

Раз, знеможені віком і кволі,
Вийшли із храму на ганок вони; обступили їм пам'ять
Давні події; стоять, розмовляють, аж бачить Бавкіда:
Зазеленів Філімон; придивився старий: його жінка

Криється листом — і от вже шумить верховіття над ними.
Поки ще можна було, розмовляли обоє, а потім:
"Друже, прощай", проказали, і вже одночасно корою
Їхні уста поросли.

(Переклад Миколи Зерова)

Філемон і Бавкіда не названі в віршах Наталі Лівицької-Холодної. Її поезії мітологічні ремінісценції цілком чужі, вона вся тут і тепер, у межах одного життя. Але мотив гармонії й вірності подружнього життя аж геть у старість, живого теплом споминів про все спільно пережите в родині й поза нею, не раз з'являється в "нових" поезіях авторки:

Ах, це твої, мій друже, очі любі
І відблиск їх у погляді дочки,
Це наші спільні сльози, в щасті й згубі,
Твій ніжний дотик чи докір терпкий
("Батьківщина")

не раз поетка чує "усміх, тепло і руку", "коли так гарно нам
достигла осінь". Ніби прямою парафразою з міту про фрігійське
подружжя є вірш, що починається рядком "Над твоєю труною не
плакатиму", а далі переходить у образ

лежатиму я в труні,
і жуки твої
і риби
"вічну пам'ять"
співатимуть хором мені —

довголіття і одночасна смерть — як ідеал, хоч у житті, де боги не
заходять до хати, недосяжний.

Тільки ж сучасний світ і сучасна людина не здатні на послі-
довну ідилію (нагадаю: "Ми тепер понурі і завзяті"), і в ідилію
вкрадається зрада, уявна як у Штравсовому "Інтермеццо" чи й
справжня —

Так страшно зробились нелюбою
тому, хто застував цілий світ

.....
А ще страшніше — пізнати, що милий
не той став, а може й не був таким,
якого без тьми ввесь вік любила
й якого ще й досі...

люблю таки.
("Признання")

і тоді

Самота і старість — твої опікуни,
старі панни з пісними лицями
("За вікгом")

і тоді

Присутність... доторк руки,
очі,
що дивляться крізь мене й не бачать,
і тепло, що за всі роки
трохи простигло наче...
Присутність... і тільки,

а все таки з пуантою негайно за цим:

Та коли її нема,
в хаті холодно і вільго
і на душу спадає п'ятьма.
("Присутність")

У кінцевому акорді дисгармонія позародинного світу вдирається до тепла бідного домашнього вогнища і несе йому руїну:

Я тепер не від того плачу,
чи я люба, чи ні тобі.
Я вже звикла до того наче,
я постарілась у журбі.
Тільки шкода, що ми згубили
і душу в цій боротьбі,
і пробачення нам не буде, милий,
ні по цей,
ні по той бік.
("Жаль")

Овідій міг не хотіти знати, що ідилія Філемона й Бавкіді не може існувати поза мітом. Але про це не могли не знати пізніші люди пера й думки. Трагічно перебудований міт уже в Гетевому "Фавсті". Навколо хатки старого подружжя заплянував Фавст, гонений власним непокоєм і злим духом Мефістофеля, величезне будівництво. Хатка перешкоджає, її треба знести. Філемон ще намагається не помічати того, що — коли дозволю собі анахронізм — Тичина окреслював словами "До пустель, каналу й річки Наші славні п'ятирічки Мов би до дітей" — що коїться довкруги. Він кличе Бавкіду:

Lasst uns zur Kapelle treten!
Letzten Sonneblick zu schau'n,

Lasst uns länten, knieen, beten,
Und dem alten Gott vertraun!

але вже Фавст наказує переселити старих, а Мефістофель здійснює це як підпал їхньої хатини, і провістя богів про одночасну смерть обох здійснюється не ідилією пророцтва в дерева, а спільною загибеллю — спаленням у пожежі

In wilden Kampfes kurzer Zeit
Von Kohlen, rings umhergestreut,
Entflammte Stroh. Nun lodert's frei,
Als Scheiterhaufen dieser drei.

.....
Ein Schauerwindchen lächelt's frei,
Bring Rauch und Dunst zu mir heran.
Geboten schnell, zu schnell getan!

і даремно Фавст тепер бідкається "Tausch wollt ich, wollte keinen Raub"* (анахроністично — Сталінове "запоморочення від усіх успіхів").

Але тут ми не покидаємо комплекс Філемона й Бавкіді і вступаємо в комплекс Іова.

П'ять

Життя Іова на тому відтинку, що змальований у Біблії, сповнене страждання, але він не має за собою трагічної вини, і Бог переслідує його за гріхи й провини, яких він не мав. Його влас-

---

* У перекладі Миколи Лукаша деякі важливі нюанси втрачено. Відповідні місця звучать так:

Ну, ходімо до каплиці,
Поки захід не погас,
Подзвонити, помолиться —
Бог старий не зрадить нас. (стор. 435).

Та поки билось і сіклось,
Жар на солону впав якось,
І запалало все кругом,
Горить костром тим трупам трьом.

.....
Війнуло вітерцем нічним,
Я чую смалатину й дим...
Непевний вчинок цей спішний!
Не гвалту я — міньби хотів. (стор. 443).

ними словами: "Чистий я, не маю гріха, провини в мене немає, ані неправди. Він же найшов вину на мене й має мене за ворога Свого; ноги мої в кайдани закував і всі стежки мої назирає" (Книга Іова, 33, 9-12). Його кінцеве помилування — такий самий акт Божої сваволі, як і його кара. Відповідь його на нестерпну кару — покора й визнання незбагненности Божої волі.

У Наталі Лівницької-Холодної —

...Ти — без відповіді, Ти —
лише питання,

Ти розум без Душі, Ти не Причина й
не Мета.

І не збагне Тебе й молитва грішника остання
на стулених навек
устах.

("Питання")

Світ для неї — в'язниця, а життя — незбагненне, і людина зла,
вона —

...засмітила моря і ріки,
кров'ю вимила поля..

І невжеж

кружлятиме з нею повіки
ця прекрасна планета — Земля?

("Розмова з Богом")

У прочутті рокованости поетка звертається до самої себе —

Вже ж не діждешся нікого
і не скажеш, як страшно жити

("Тривога")

— *страшно жити!* Бо зміст життя —

Самотньо йдеш у ніч оцю,
у безвість в порожнечу
і, наче каторжний ланцюг,
свій біль волочиш.

("Вилазить місяць")

Читаєш це, і в пам'яті виринає приспів першої з Малерових незрівнянних "Пісень про землю" — "Dunkel ist das Leben, ist der Tod", —гіркий і тужний підсумок китайської мудрости тисячоліть (у німецькому перекладі Ганса Бетге), далекосхідня паралеля мотивам Іова, але без його — попри все — віри в Бога.

Як глибоко комплекс Іова вкарбований у поезію Наталі Лівницької-Холодної, видно з того, що він відклався потужним і глибоким

шаром експресіоністичних засобів у самому ядрі поезії, в системі образности. Як у картинах ван-Гога й Сутіна пейзаж у цих поезіях зрушив з місця, втратив статику, пустився в скажений тан божевільного: гроза — це "в серце острогами вдарив червоний півень" сонце гаряче "простромило небо", трави ростуть лезами ("вітер лиже леза трав"), не дороги ведуть мандрівника, а стріли доріг, Нью-Йорк — це "горби тутешніх пустинь", вітер "запустив мені в волосся хижі пазурі", прихід ночі — це "в вуха глухо вдарить чорний молот", — весь краєвид зрушений із своїх основ, його рух нестримний і все тут загрожує безсилій людині. Реалістично неможливі речі стають не тільки припустимими сюрреалістично, вони не тільки не разяць, вони здаються абсолютно можливими й реальними. Ну, хто коли спромігся б поцілувати власні очі? А ось ми приймаємо це як зовсім нормальне:

Хлопче юний з синіми очима,
поцілуй від мене свої сині очі...
("Внукам")

І подумати тільки, що цей набубнявілий емоцією пристрасти й жаху репертуар шалених образів співіснує з пластичною й врівноваженою злагодою поезій гетеансько-рількеанського комплексу! Не тільки це одна поетка, вірші одного й другого комплексу тиснуться на тих самих сторінках, датовані тими самими датами! Всі ці "листки з щоденника" чергуються в вільній співгрі, в мало не карнавальному хороводі найнесполучніших масок. Так у барокковій "серенаді" любовна арія чергувалася легко й вільно з танцем, з сумним плачем за втраченим коханням, зі згадкою про смерть, жіґа з тарантелею, гавот з танцем смерти. Напевно, поетка могла б без великого труду поєднати речі одного настрою й теми в цикли, але це було мудрим, її рішення дати їх у непослідовній послідовності, в переплеску тем і почувань. Так постав крізь гру суперечностей і неправдоподібностей ліричний образ героя збірки — портрет самої авторки. І ми вже готові взяти цей образ у супутники нашого життя і, відтепер, іти разом з ним до кінця путі.

Шість

Тема і образ України, що в "старих" поезіях були вилучені до окремого циклу-збірки "Сім літер", у "нових" поезіях розкидані серед інших. І знову це зовсім виправдане. Адже всі "дійові особи", чії образи-тіні проходять через особисте життя поетки — Юрій Липа, Ольжич, Оксана Лятуринська, Маланюк, Олена Теліґа абож, зустрінені на сторінках книжок, — Леонід Кисельов, Ліна Костенко —

всі вони втілення української душі, носії і часто жертви української ідеї. Це стосується й до образу поетичного чоловіка і, нарешті й найголовніше, до самої Наталі Лівницької-Холодної. Тому й багато, здавалося б, суто інтимних поезій збірки якоюсь мірою психологічно пов'язані з образом України, точніше, з уявленням України людиною, що покинула свою землю в неповних вісімнадцять років і не поверталася туди протягом шістдесят шістьох довгих літ. Наталя Лівницька-Холодна називає Україну часто, але не менш часто слова цього не знаходимо, а все одно знаємо, що хоч краєчком, хоч кутком, чи тінню краєчка і в цих поезіях мова йде серед іншого і про Україну. Бо і тема гармонії, і тема бунту, і тема — про яку мова буде далі — смерті — всі в Тони сприймаються в загальному баянсі збірки як факти й дії, настрої й пережиття на Україні або поза Україною, мало не завжди в якомусь зв'язку з нею. Взагалі поезії збірки такі багаті на підтекст, на розуміння невисловленого, що й ця тема не повинна бути названою, щоб існувати. Привілей поезії — не називати, не договорювати й недоговорювати — використаний у цій книзі дуже широко й винятково майстерно. Використаний він і для мотиву — Україна.

Якщо ж говорити про поезії, де цей мотив названо, де навіть і найпрозаїчніші хоми невірні не можуть не бачити написаного чорним на білому, неохоче береться рука за спробу анатомії цього поетичного мотиву. Але нема ради, хірург мусить розтинати живі тканини тіла, критик — поетичного тексту. Почнім же абіє.

Образів України в цих поезіях є, власне, два. Один — пейзажний, і, як на багатьох пейзажах від Кльода Льоррена до Ж. Б. Коро, в природу вписуються, ніби для пожвавлення, поодинокі людські постаті, які однак підпорядковані пейзажеві й становлять частину його. Так бачимо тут садок і леваду, верболіз, липу, грушу, вишні, рожі, чуємо гавкіт сірого Гаршнепа, бачимо кухню в присмеркових сутінках і плахту на жердці, Явдоха пече паляниці, мама наділяє грушею, працюють Марина й Одарка, батько оповідає казки, довідуємося й про місцеві річки-потоки Руду й Різівату... Солодкі спогади дитинства, що дечим нагадують "Материнки" Оксани Лятуринської. І вони тим миліші, чим віддаленіші й недосяжніші. Цікаво, що конкретність цих деталей, їхня видюшість, запахи й звуки тим конкретніші, чим далі від них у часі, і вершиною цієї теплої конкретності є поезії "Гавкас собака" і "Ранок", написані 1979 і 1982 року, тоді як нічого, так таки нічого з цих живих подробиць не знайдемо в "старих" поезіях, себто посталих до 1937 р., де радше подибуємо щось про парк à la Борисов-Мусатов або про сади, де "тюльпани паленіють і з неба тисячі зірок" — усе суто книжкового походження.

В одному вірші поетка навіть трохи наївно питає:

А так хочеться знати:
чи вишні
на Полтавщині родять ще?
("Скільки дум")

Можна її заспокоїти: вишні родять. І Руда включена до "Словника гідронімів України" під редакцією К. Цілуйка (Київ, 1979). І кольори сонця й неба, що про них двічі згадує поетка — "небо як золотистий стяг" і

Треба знов піймати за гриву
голубого коня
і летіти чи в град, чи в зливу,
чи в золото дня —
("Настрій")

і далі не перевелися, хоч не можу сказати, що їх не буває в інших країнах.

Це все — дитинство, а з років підліткування бачимо іншу групу образів, хоч далеко менше репрезентовану в збірці. Це образи *днів слави*, таких далеких, що доводиться навіть питати, чи вони були:

Невже ж то все було не в уяві:
і грім гармат на вулицях,
і "Слава Україні" із грудей,
що полягли під кулі ті,
і сонце й лопотіння прапорів,
і гук розбурханих вітрів,
і на майданах дзвони золоті?
("Червень")

Натомість сьогоднішня Україна (власне 1948 р., коли це було досить близьке до правди) ввижається як суцільна руїна:

Щоночі снишся Ти кошмаром,
лякаєш мертвим сном осель,
печеш не згаслим ще пожаром
і студиш холодом пустель
("Україні")

Усе це — прекрасні поезії, але, взяті на терези дійсности, важать мало, бо, кажучи словами самої поетки словами самої поетки в тому ж вірші, все це "вічний міт в серцях мандрівних злидарів". На честь поетки як громадянки (бо як поетка вона має право на будь-які міти) треба одначе сказати, що вона сама усвідомлює уявність цієї тематики і образности і, якщо це все існувало в такій формі й таких барвах у минулому, невідтворність

його тепер, коли навіть

...мовчки Юрій над змієм
стоїть із мертвим списом
("Перед відходом"),

що вона більше не пише, як у "старих" поезіях, —

Я твердо вірю, Боже мій,
лише святий вогонь-ненависть
пірве з кайданів нарід мій
і поведе його до слави
("Сповідь")

або:

І затремтить рука злодійська,
здригнеться Київська земля
і понесе сто тисяч війська
під стіни білого Кремля
("Остання жертва")

Бо тепер вона знає, що сьогодні інший світ, інша доба: "Це інший світ, космічних кораблів пора" ("Червень"), що майбутнє України не вирішуватиметься спалахом усенародного повстання й збройним походом на Москву. Але на яких терезах можна зважити, чого більше було в її образі України — політичної програми, туги за молодістю й дитинством чи любови до краєвиду інших далечей і нездійсненої мрії зануритися в іншу добу? Може поетичний чар цих мотивів у творчості Наталі Лівицької-Холодної й корениться передусім у нерозчленованості цих почувань і свідомих і підсвідомих прагнень.

Тему і образ України я виділив тут, зважаючи на їхню психологічну вартість для поетки і, либонь, багатьох з її читачів. Суто формально ці мотиви не становлять окремого комплексу. Більшість із них — спогади молодости — цілком укладаються в гетеансько-рількеанський комплекс, далеко менше репрезентовані мотиви поразки, руїни, прочуття загибелі вписуються в комплекс Іова й розміщуються на окраях його.

Сім

Не маю наміру вичерпати тематично-емоційні мотиви в "нових" поезіях Наталі Лівицької-Холодної. Але не можу обминути комплексу чорного янгола — янгола смерти, бо це один з центральних комплексів, поруч гетеансько-рількеанського з його

Філемоно-Бавкідиним відгалуженням і поруч комплексу Іова, третій з провідних і визначальних.

Образ — чи краще сказати видиво смерти — присутній у "нових" поезіях Наталі Лівіцької-Холодної від 1944 р. й досі. Тут міра справжньої поезії, і поетка виповнює її всерьь, тут і міра людяности поезії, і цей іспит вона теж складає гоїно й в остаточній правді. У свої сорок років вона усвідомлює:

Я чекаю на смерть без ляку,
тільки знаю: не досить ще,
не тепер складу подяку
за життя...

("Осінь")

Але в 65 років вона вже бачить себе "на стернях життя", коли все живе вже зникло з піль, у поезії, що має характеристичну назву "Перед відходом" (зрештою образ покосів, зрізаних вимахом Господньої руки, з'явився ще 1948 р.). Але частіше надibuємо на образ смерти як мандрівки в невідоме майбутнє "на човні без весел" "У путь без причалів", до визволення від бруду земного існування, коли

Вже ніхто не посміє цих сліз
брудними руками стерти

Смерть тут — "милосердна мати", і є солодкість у беззахисності перед нею, а в потойбіччі "нема ні турбот, ні печалі".

Це концепція смерти як просвітлення (Штравсове "Tod und Verklärung"), і лунає в ній "янголів Твоїх заупокійний спів" — не похоронні марші. Похоронні бо марші не пишуться старими людьми на порозі небуття. Їх пишуть молоді або зрілі люди, для яких смерть — це не їхня власна, а бучний спектакль, що відбувається над кимсь іншим. Та все таки поріг, що його треба переступити — страшний, і поетка уявляє його як тріумф, а себе не пишною нареченою Господньою, а "закуреною, босою...", під брамою в довгій черзі".

Здебільшого в цих віршах розмова про смерть ведеться від першої особи, від я, але завжди це не тільки особиста проблема, а загально-людська. Так постає образ вимінности смерти своєї й свого коханого в поезії "Над твоєю труною не плакатиму", уже тут згадуваній, так смерть іншого в поезії "По кому дзвонять?" стає і образом авторчиної, може не без впливу епіграфа до Гемінгвеєвого "По кому дзвонить дзвін", узятого з Джона Донна, а може в суголоссі таких безмежно людських, загальнолюдських міркувань про "переправу через останні буруни".

Та поруч і, чим пізніше, тим частіше в "нових" поезіях з'яв-

ляється інший образ смерті. Тепер це — "остання поразка"; "безвість безсмертя" — це в суті речі чи то пекельний вихор Франчески да-Ріміні, чи то скупчення "не цього світу в'язниць"; і веде туди, не питаючи згоди, "чорний лицар", "чорний привид", "чорний воїн" і в характеристичній амбівалентності статі /безстатевости — "діва залізна", що стискає груди, серце, душу, життя "хижацькими кігтями". І звідси відчайне

Янголе, чорний воїне:

Я не хочу з тобою йти.

("Янгол смерти")

Було б наївно питати, яка з цих концепцій смерті справжня, чи в загальному сенсі, чи то як голос авторчиного бачення й відчуження. Назовні їхня суперечність — ще один вияв "щоденниковости" поезії Наталі Лівицької-Холодної. Але поза тим це голоси, що нормально співіснують і змагаються в людській душі. У музиці один аспект репрезентований, скажімо Ріхардом Штравсом, другий розпачем Густава Малера, готовий шохвилини перейти в гістерію безпорадності й розгублености. В людині і в поетові вони можуть існувати водночас. Котрий переважає?

Ось останні рядки, якими закривається збірка, віщування смерті не тільки особи, а світу:

Готовий будь на згубу ще сьогодні,
щось буде ще грізніш, ніж хвиль цих кряжі,
аж поки Бог "хай світло згасне" скаже.

Уже не просвітління і не пекельний вихор і не позасвітня в'язниця — просто чорне ніщо. Ним замикається збірка, як ніби останнє поетичне провістя майбутнього чи, правильніше, немайбутнього, безмайбутнього кінця часовости й просторовости, не тільки людини.

Так, але це переклад, і слова належать Робертові Фростові.

Так, але це Наталя Лівицька-Холодна, що вибрала цей вірш для перекладу і що поставила його в останній, найважучішій позиції: останнім словом.

Хто скаже, що тут важить більше? Логіка перестає діяти там, де говорить поезія.

А може за всіма цими апокаліптичними візіями ховається той дитячий страх, що його так добре відтворив у двох рядках Люїс Каррол:

We are but older children, dear
Who fret to find our bedtime near.

Кожний вибирає свою, йому найближчу концепцію, а суть поетичної творчости полягає в тому, щоб запропонувати безконечну кіль-

кість розв'язань, які, поза поетичним світом, нічого не розв'язують? І в цьому принада поезії, а в їхньому багатстві й суперечності, може, критерій до того, хто справжній поет?

Щоб не кінчати розділ запитаннями, додам, що видива смерти як замирювача чудово вкладаються в те, що тут названо гетеансько-рількеанським комплексом Наталі Лівицької-Холодної, а чорний лицар — тільки один з аспектів комплексу Іова. І нагадаю, що ці два основні комплекси співіснують, і один з них не знищує другого.

Як кажуть французи, *c'est la vie*. І додам, хоч вони так не кажуть: *C'est la poésie*.

Вісім

У тут досі сказаному я відокремив "нові" поезії від "старих" і трактував перші як цілість. Це звичайно спрощення. За ті понад сорок років, коли Наталя Лівицька-Холодна писала свої "нові" вірші, ні вона, ні вірші не були незмінні. Та це дозволене, бо я вже склав зізнання: пишу не наукову розвідку, а суб'єктивні враження. І в головному, тепер можна вже й це сказати, зосереджуюся на тих образно-емоційних комплексах, що, як на мене, характеризують цю творчість як феномен серед інших індивідуальних феноменів нашої й світової поезії. Тож не буду розвивати й угрунтовувати лінії поетичного розвитку. Але не можу не назвати ті кілька, що впали мені в око.

Зберігається "шоденниковість", а отже й зв'язок з особистим життям авторки, ввесь час плекаються ті настроєво-тематичні комплекси, що про них була мова. Зростає конкретність поетичного мислення, тверезість, що дивним дивом лучиться з ліризмом, зростає щільність образів, посилюється фолкльорний струмінь, що, мабуть, в'яже сучасне з пам'яттю дитинства. Остаточо викреслюється традиція Олесья. Заведено говорити про бодлерівсько-верленівське коріння цієї поезії і про потужний вплив Анни Ахматової. Я маю враження, що перші великою мірою уявні і більше сполгають на факт біографічний — студії французької літератури, пара перекладів. Зв'язок з Ахматовою дещо окреслений, але й він не може йти в порівняння з Олесевим впливом. Я б наважився сказати, що дечим поезія Наталі Лівицької-Холодної виросла на сприйнятті і повному і остаточному переборенні олесевізму, що визначав чимало рис у "старих" поезіях. І ще в давніших з нових поезій тут і там ловимо кусники образности й ритмів "короля української поезії" початку нашого століття, оті "струни", що "в серці мовкнуть" — тут не тільки струни й серце, а й не "мовкнуть в серці", а саме "в серці мовкнуть"! — оте "серце надвоє роздерте",

на яке спокусився й наш чи не найкращий критик, оті заколисливі рими на зразок —

Що батьківщина нам, борцям упертим
За право вмерти не в чужій землі
("Батьківщина")

Але все це зникає остаточно десь від шістдесятих років, ритми стають колючими й терпкими, образи ушільнено-місткими, проза розмовної мови вдирається в вірш, рима зберігається — в традиції й характері української поетичної мови, але стає зведеною до свого кістякового мінімуму і часто нерегулярно, і в цих умовах поєднання сентиментальності "романсової" з внутрішньою зумовленою "жіночою", не втрачаючи інтимности, а часом таки й сентиментальности, розпадається на свої складники, позбувається слідів романсовости й стає гостро шорстким. Пориваються й зв'язки з старшими поетами українського екзоду до Варшави й Праги — Маланюком, Дараганом, ба навіть з однолітками — Оксана Лятуринська. Про цей відхід незаперечно говорять стилізації — і які ж удалі! — цих поетів, що на них ніколи не спромоглася б молодша Лівіцька-Холодна. Бо поки інших поетів наслідують, нема відстані, конче потрібної для стилізації. Маю на увазі такі поезії, як "Ліричний спогад" (1971), а особливо "Півонії" (1972) — незвичайно тонку стилізацію поезії Оксани Лятуринської, тим тоншу, що в кінці ледь помітним пересмиком раптом встановлюється дистанція від об'єкта стилізації. Замість сказати —

Помолюся ж до віконця
і до росяного ранку
і на тій іконці
покладу рум'янку —

де все від Лятуринської і молитва до віконця, і росяний ранок, і рум'янка на іконці, але все несподівано зміщено вставкою трьох слів у супроводі зламу інтонації й ритму:

і на тій,
що вже нема, іконці
покладу рум'янку.

Та відмежування від старших і однолітніх сучасників починалося ще 1947 р. коли Наталя Лівіцька-Холодна писала —

Я буду майстром неприміченим
і каганцем у буднів ніч
("Самотність")

— не смолоскипом, що рве нічну темряву й кличе до героїчних зви-

тяг, а каганцем серед буднів! Нова поетика *значущости*, протиставлена і Олесевому заколисанню плином слів, і часто картонному патосові Маланюка чи Ольжича, задеклярована вже 1969 р.

Коли старість у душу гляне
порожнечєю самоти,
кожне слово значущим стане..
("Старість")

І мотив для цього виклику *порожнім* словом — не героїка, не рятування людства чи бодай України, а факт індивідуальної біографії, — постаріння.

Це змагання за означування поетичного слова визначає собою весь поетичний стиль пізньої поезії Наталі Ливицької-Холодної. Поетка шукає засобів точних, тверезих, непричепурених, цурається солодкості й дешевого патосу, не боїться називати речі їхніми іменами — і так виробляє власне поетичне письмо, якого не поплутаєш з чийсь іншим, хоч воно виразно належить до поезії 20 сторіччя, протиставленої в своєму дещо цинічному виклику романтизмові минулого сторіччя.

Не маю тут місця на докладну аналізу використання для цього засобів, обмежуся на кількох стислих ілюстраціях з мінімумом прикладів.

Зведення поезії з вершини Парнасу на низини щоденного дрібного побуту проймає вибір слів, що можуть бути аж надто "непоетичними" і що "грають" особливо виразно й міцно, коли вони не єдині, а контрастують із словами, виразно "поетичними", як от після початку —

"На городі бузина,
а в Києві дадько!"
Так казали там у нас —

іде продовження —

А тепер припадком
тут у мене, під вікном,
бузини — як море!
і вона *п'яним вином*
душу мою морить.
("Жарт")

Це зведення музи на хідники й мешканнячка нетрів американського міста виявляється в чимраз більшому ширенні метонімії коштом метафори, метонімія бо не бере нас з середовища до якогось іншого, ніби вищого, вона тримає нас цупко там, де ми були б, коли б і не вдавалися взагалі до образности —

то не горшки на кухні —
википить душа до дна
("Як вогонь")

або у включенні метонімії в метафору:

Огорнувсь голубиними вуаями
парк
("Жоржини")

До поезії вдирається інтонація побутового діалогу —

Розкриваються перші далії,
жоржини по-нашому — чи не так?
("Жоржини")

віршовий рядок розбивається на нерівномірні уступи, інерція метру розсаджується спондеями, а особливо пірихіями, анакрусами й перестрибами через склад:

Та доба була неповторна,
як поезія Маланюка,
а була вона недоговорена,
наче вірш без одного рядка.
("Ліричний спогад")

зі схемою наголосів 3 — факультативний 5-8 з можливим перестрибом на 9.

Навіть рима тут набуває індивідуального характеру — вона раз-у-раз базується на сполученні наголошеного голосного з наступним приголосним, ігноруючи всі інші сумежні звуки, а часто й межі слів, тип *пам'ятаю це — пересипаються* (ай-ай), *червень — перевернене* (ер-ер), *величаво — Держави* (ав-ав), *вір мені — неймовірно* (ір-ір), *Гельм'язова — обмазана* (аз-аз) тощо, дуже послідовно. Рими ці, що їх не почерпнеш з жадного "словника рим", ставлять виклик автоматизмові сприймання. Вони є, але їх треба шукати, вони роблять вірш віршем, але вони ніби присипані течією невимушеної мови, наближеної до прози. Це така сама співгра поетичного й апоетичного, як у доборі слів і синтаксичних конструкцій, і кінцевий ефект усіх цих засобів — специфічна, неповторна, суто особиста дикція поезії Наталії Лівницької-Холодної. Навіть суто, здавалося б, формальні засоби стають заходом піднести значущість поетичного слова.

Безпосередньо цій настанові служить відома від розкриття прямого змісту, техніка двозначности, нерозшифрування, поєднання кількох значень. Ці засоби в Наталії Лівницької-Холодної дуже різноманітні й могли б стати темою окремої статті. Та тут лише

кілька некласифікованих прикладів.

Я серцю сказала: не плач, люби!
Хто ж за мене багатший
по цей і по той бік?
(“Мій світ”)

бік чотирьох стін поетичного мешкання? Атлантики? Людського життя?

Вікна моєї в'язниці
промінь сонця пестить крилом...
Господи,
роз'ясни ці
дні останні теплом
(“Розмова з Богом”)

Фрагмент останнього пейзажу? Солодка беззахисність від смерти? І в'язниця тут — тіло для душі? Прозаїчне мешкання? Плянета Земля?

Звичайно, всі ці альтернативи — тільки технічний хід критика. Суть у тому, що вони не виключають одна одну. Вони існують усі разом. Саме це робить вірші, що їх читаємо, поезією, чудо, що про нього писав Гете (устами Вільгельма Майстера): “Ні разу не бачиш самого предмету в природі, ви пізнаєте правду в відтворенні, в вас ніби закладене передвідчуття всього світу, що дістає поштовх до розвитку, зіткнувшись з гармонією поезії”.

Наталя Лівицька-Холодна часто нарікає на самоту. Якщо мав рацію Шопенгауер, казавши: “Межі того, що може дати один одному, — дуже вузькі. Кінець-кінцем людина завжди залишиться сама, і тут саме важить, хто залишився сам”, — якщо він мав рацію, вона може не надто нарікати. З ким вона лишається сама, здатний бути сам. Ця поезія — це, власне, вже постійний діалог з собою, і він не може не поглинути того, хто його чує на сторінках її книги, в її нових поезіях. Він напевне звучить повноцінно й там і тоді, де і коли нас нема, де є тільки сама поетка з собою і з Богом.

Є композитори — творці оркестрової музики, є такі, що пишуть камерну. Так і з поетами. Кажучи паралелями, Наталя Лівицька-Холодна не написала й не напише дев'ятої симфонії або “Фавста”. Але ті, хто насолоджується піснями Форе або *Winterreise* Шуберта, знайдуть утіху, розраду й спокій душі в боріннях і в гармонії, що їх власний світ створила авторка в своїх “нових” поезіях. Так принаймні здається мені.

Про цю книжку, явно задуману як підсумок життєвої й творчої путі, Рубчак написав з позицій зрілого мужа, я тут, у цій статті, з погляду людини віку, близького до поетичного. Було б добре

почути ще голос молодї людини, третїй погляд, третє наближення. Але чи така людина знайдеться? Чи вїдчує своєрїднїсть осїннього бунту і осїннього спокою цїєї поезїї? Чи тїльки ствердить їстину не нового вже давно вислову-приречення: "Si jeunesse savait, si vieillesse pouvait" ("якби молодїсть знала, якби старїсть могла")? А втїм у цьому випадку старїсть багато змогла.

Тут і так кїнчається ця стаття.

Але може тверезий читач, схильний до прагматики й точности й остаточности висновкїв, читач, що вїрить у те, що твори лїтератури "сделаны" і можуть бути розмонтованї й знов змонтованї, як машина, хоч би й компютерної складности, буде невдоволений таким закїнченням як надто суб'єктивним, з його, закїнченням, — апеляцїєю до того, що мала б думати поетка, що диктує критиковї його вїк... На це, виглядає, є рада. Можу запропонувати альтернативне закїнчення. Нехай читач викине три останнї уступи, включно з цитатою з Шопенгауера, з посиланням на музику, з французьким висловом про молодїсть і старїсть... Альтернативна кїнцївка буде коротша й менш релятивна. Зформулюймо її так: засоби поетичної технїки Наталї Лївицької-Холодної, взятї в сумї й взаємодїї, творять у її "нових" поезїях (чи новїй поезїї) неповторний стиль, якого не поплутаєш нї з яким їншим, хоч вїн і йде в рїчишї вичищення новїтньої поезїї від котурняної бутафорїї й чимраз бїльшого включення до цїєї поезїї елементїв, що вважалися в 19 сторїччї й навїть на початку нашого занадто прозаїчними для поезїї. Згода? Об'єктивнїше? Прийнятне й для змагунїв за тверезїсть мислення, зокрема критичного? Отже, приймаємо таку кїнцївку.

Гаразд, але якийсь чортик підсуває до неї все таки a little twist, який стає неуникненням, як тїльки пробуємо точнїше визначити координати цього стилю. Так і кортить додати, що стиль цей не сходить на суму засобїв, і має в собі щось, що стоїть поза тими засобами, щось, без чого власне нема поезїї, як без води нема життьових умов для рослин і їстот, а ця вода проливається з хмар і хмарин, а їхня форма непередбачена й неповторна і не може бути подиктована людським розумом — як і сама поява чи неоява тих хмар. Як назвати цей залишок чи цю надвишку, що стоїть поза й понад сумою засобїв, не знаю. Щоб не вдатися знову в суб'єктивїзм і трансценденталїзм, пропоную назву — без назви/sans titre/ohne Titel/untitled.

Нью-Йорк, 15 серпня 1986

ШЕВЧЕНКОВІ ЗУСТРІЧІ З МАЗЕПОЮ

Юрій Луцький

Найпопулярнішою постаттю української історії в світовій літературі є Іван Мазепа. Не так гетьман Іван Мазепа (хоч про його гетьманство завжди згадують), як романтичний герой, що мчить, прив'язаний до коня, степами України. Це герой поеми Байрона та Віктора Гюго. Американський професор Гюберт Бабінський присвятив цілу книжку дослідженню "легенди Мазепа в європейському романтизмі".¹ В своїй ґрунтовній студії автор взяв до уваги не лише Мазепу, "прив'язаного до коня", але й його ролі в східно-європейській літературі, зокрема в поемах К. Рилєєва, О. Пушкіна та Ю. Словацького. В російських поемах ("Войнаровський" Рилєєва і "Полтава" Пушкіна) Мазепа виступає як українська історична постать. Рилєєв, згідно з Бабінським, подав "образ Мазепа як суцільно відважного, мудрого і палкого патріота".² Для Рилєєва Мазепа є символом "політичного опору". "Полтава", натомість, є відвертою відповіддю Пушкіна Рилєєву. Пушкіна цікавив Петро I більше, ніж Мазепа та його твір. За словами Бабінського, це "проклямація про-імперських поглядів".³ У Словацького Мазепа не український герой, як у Рилєєва, не "хитрий зрадник", як у Пушкіна, а понадісторична, символічна постать людини, що перероджується на краше.

Немає причини не погоджуватися з Бабінським, який глибоко проаналізував легенду про українського гетьмана, людину, що полонила фантазію не тільки романтиків, але й самого Вольтера. Але цікаво, що американський учений, який звернув увагу на Мазепу в українській історіографії (*Історія Русов*, Бантиш Каменський та ін.) і фольклорі (пісні про Палія та Мазепу) не згадує навіть одним словом про Шевченка. Якщо дотримуватися фактів, він має повну рацію, бо Шевченко не написав поезії про Мазепу. Цей факт, однак, нічого не каже про Шевченкове ставлення до Мазепа. Навпаки, можна застановитися над тим, чому він такої поеми не написав.

Щоб простежити тему Мазепа в Шевченка, треба зупинитися не так над його творами (в яких деколи згадується Мазепа), як над його біографією. Тут, очевидно, деякі модерні літературознавці піднесуть крик: для них біографія автора неважлива, вона для них не існує; важний лише сам твір. Не звертаймо на них уваги. Як

Ця доповідь була прочитана на шевченкознавчій конференції в Нью-Йорку. Влаштованій УНІГУ, УВАН і НТШ 1986 р.

кожна інша мода, так і мода святости самого літературного тексту, непов'язаного з життям автора, минає й швидко перейде до аналіз літературознавчих дивоглядів. Користь з текстуального підходу до літературної аналізи незаперечна, але вже тепер відчувається, що ця метода стає пережитком і що поза літературною формалістикою існує теж вагоме творче середовище твору, в якому життєпис автора грає свою роль. Як сказав недавно інший відомий професор Колюмбійського університету Жак Барзун, "біографія — життєпис творця — є способом, у якому твір виникає в історії".⁴ Очевидно, з цього випливає, що твір таки "виникає в історії", а не в уяві читача, відокремленого від історії. Всі ми — творці та читачі — є частиною історичного процесу, який не вичерпує, але визначає людську особистість. Замість відомого твердження "буття визначає свідомість" скажемо: без історичного процесу ми лише порошинки космосу. Тому наше знання історично зумовленого життєпису письменника-художника є не менш важливе від знання його твору.

Чи знаємо ми біографію Шевченка у всіх її деталях? Мабуть, ні, бо недавно, перекладаючи *Життя Тараса Шевченка* Павла Зайцева, я відчув, що тільки за роботою я пізнавав життєвий шлях Шевченка. В одному сенсі цей шлях не менш цікавий від дослідження творів великого Кобзаря, бо в ньому віддзеркалена й доля українського інтелігента в Росії та трагедія людини-мистця, але водночас його великий тріумф. Та не тепер місце й час на рефлексії над життям Шевченка. Тут цікавить нас одна, досить маленька, але важлива сторінка його життєпису: його зустрічі з Мазепою.

Мабуть, ще молодим хлопцем Шевченко чув пісні про Палія та Мазепу, яких на його батьківщині, Правобережжі, було багато. Семен Палій — це герой правобережного козацтва, що став фастівським (білоцерківським) полковником і, за словами О. Оглобина, "головну увагу зосередив на визволенні правобережної Наддніпрянщини з під польської влади і об'єднанні Правобережжя з Гетьманщиною".⁵ Але спроба Палія дістати допомогу в Гетьманщині і Росії не вдалася і, вкінці, за намовою гетьмана Мазепи, Палія заарештували й вивезли на Сибір. Щойно після Полтавської битви, під час якої Палій і його козацтво стояли на боці Петра I, Палія повернуто на Україну і відновлено на полковництві. Помер Палій в січні 1710 р. і похований в Межигірському монастирі. Цьому епізодові його життя присвячена поема Шевченка "Чернець" (1847). У своїх фольклорних записах під час подорожі по Україні Шевченко 13 червня 1843 р. напроти Межигір'я, на Дніпрі, занотував пісню про Палія і Мазепу, яку він міг чути змалку. В пісні "пес Мазепа" зображений як той, що каже "забити Палія в кайдани". Вкінці Палія "випускають з темниці. Нехай біжить, не пускає шведа на столицю".⁶ Дві інші пісні про Палія та Мазепу, подіб-

ного змісту, Шевченко записав в 1846 р. Остання з них має трафаретне закінчення:

Пропала Мазепина слава, навіки пропала,
А Палієви царство небесне і довічна слава.⁷

Пантелеймон Куліш, що в той сам час збирав матеріали до *Записок о южной Руси*, які з'явилися аж 1857 р., також записав багато пісень і легенд про Мазепу та Палія. Нам залишається тут зафіксувати тільки те, що може першим образом Мазепи, з яким зустрівся Шевченко, був народно-пісенний "проклятий Мазепа", якого так сприймав, можливо не без офіційної заохоти, неосвічений народ. Та сама оцінка "Мазепи-зрадника панувала тоді в усіх історичних творах, виданих в Росії. Винятком є лише *Історія Русов*, з якою був ознайомлений Шевченко. В цьому неопублікованому до 1846 р. творі постать Мазепи є, як сьогодні сказали б, "контрреволюційною". Автор цитує висловлення Вольтера про Мазепу, пояснюючи гетьманову "зраду" його особистою помстою над Петром I, який ударив гетьмана по лиці під час бенкету з О. Меншиковим. *Історія Русов* також подає Мазепину проклямацію про угоду з Карлом XII, без негативних коментарів. Мазепа в своїй промові хоче "поставити країну нашу в той стан держав, в якому вона була з перед володіння польського, із своїми народніми князями та з усіма колишніми правами й привілеями, що вільну націю означають".⁸

Очевидно, Шевченко знав "Войнаровського" Рилєєва та "Полтаву" Пушкіна. В 1842 р. він працював над ілюстрацією до "Войнаровського", а в 1847 р. цитував цю поему в листі до Варвари Рєпніної. Цитує він слова гетьмана Мазепи, з яким він себе ототожнює у хвилини душевної розпуки. Вплив Рилєєва помітний в поемі Шевченка "Княжна". Зате Шевченко не любив "Полтави" Пушкіна, про що свідчить М. Мікешин, який у своїх спогадах пише, що Шевченко іноді "громив" Пушкіна, будиши незадоволеним спеціально образом російського поета.⁹ Оба ці факти доказують, що для Шевченка Мазепа не був "зрадником", а радше українським патріотом. Однак вивести позитивну постать Мазепи в своїй творчості Шевченко не відважився.

Є докази, проте, що поет відважно боронив гетьмана. Найвідомішим, хоч ненаголошуваним в радянських біографіях Шевченка, є епізод під час поетового перебування в маєтку Рєпніних Яготині в 1843 р. Серед гостей Рєпніних виринула думка поставити оперу "Мазепа". Шевченко мав написати лібретто, а музику мав створити київський поміщик Петро Селецький. У своїх спогадах Селецький описує докладно, як і чому проєкт створення опери провалився. "В опрацьованні драми", він пише, "і щодо мови лібретто, ми розхо-

дилися. Всі обстоювали особистість Мазепи і хотіли представити його оборонцем свободи в боротьбі з деспотизмом Петра. Хоч Петро не був ніколи моїм героєм, в діяльності Мазепи я також не знаходив нічого героїчного і хотів представити його таким як він в дійсності був. У гострій суперечці у мене вирвалося слово "зрадник" і ми чуть-чуть через те не посварилися... Кожний з нас обстоював свою думку і так діло закінчилося в Яготині".¹⁰ Поза тим Селецький не злюбив Шевченка. Поет не тільки обороняв Мазепу і наполягав писати оперу по-українськи, не по-російськи, але вразив великопанського поміщика, як людина "незграбна, вугласта, нечесана і не мита". Тут уже не ідеологія поета, але його зовнішність, яка і для інших пахла богомою, відштовхнула любителя царських традицій.

Та, мабуть, Шевченкова "вугластість" (угловатість) притаманна не лише його виглядові, але й його поглядам. Серед них є його погляд на Мазепу як на героя. Можливо в своїх розмовах з істориком М. Маркевичем Шевченко порушив питання Мазепи в українській історії. В писаннях самого Шевченка ім'я Мазепи згадується кілька разів, здебільшого в історичному контексті. У поемі "Великий Лях", написаній 1845 р. в Миргороді, є згадка про душу, яку до неба не впустили тому, що напоїла цареві коня в Батурині, після битви під Полтавою. "Я меж трупами валялась (у самих палатах) Мазепиних..." Ще перед написанням "Великого Ляху" в 1843 р. Шевченко нарисовав композицію на історичну тему, в якій внизу рукою Честахівського було написано: "Умирає Мазепа а коло його Карл XII". Цей ескіз повторюється в рисувальнім альбомі 1839-1843 років. Щоправда, нелюбого йому Хмельницького Шевченко рисовав частіше, але факт рисунку смерті Мазепи в присутності Карла XII знаменний.

Якщо вже простежувати за згадками про Мазепу в хронологічному порядку, то не можна поминути ще одного призабутого факту. Це свідчення кирило-методіївця Юрія Андрузького на допиті в третьому відділі після арешту Шевченка та його товаришів братчиків. З огляду на те, що Андрузький був наймолодшим (19-літнім) членом братства й тому, що він своє свідчення пізніше відкликав, дослідники загалом не звертають великої уваги на те, що він сказав. В дійсності, його свідчення здається мені не менш вагоме, ніж свідчення Костомарова. Про Шевченка Андрузький ясно заявив, що "зневажаючи Хмельницького Шевченко звеличував Мазепу".¹¹ Якщо Андрузький мав рацію, коли говорив, що поет зневажав Хмельницького, то чому він не мав рації, коли твердив, що він звеличував Мазепу? Свідчення Андрузького цінне ще тим, що він так само вірно бачив, що серед братчиків Шевченко та Куліш більш цікавилися Україною, а Костомаров, Білозерський і Гулак — панславізмом і слов'янською федерацією.

Під час своїх подорожей по Україні Шевченко бачив багато церков, збудованих за часів Мазепи. Це він підтверджує двічі в своїх писаннях. В повісті "Близнята", написаній на засланні, є згадка-опис соборного храму в Переяславі, що його побудовано в 1690 р. "знаменитий анатомою Івана Мазепи".¹² Вид на переяславський собор був улюбленою панорамою поета. В поемі "Сон" (Гори мої високі!), написаній в Орській фортеці в 1847 р., старий дідусь згадує про Гетьманщину. Вкінці він затихає: "вечернє сонечко гай золотило / Дніпро і поле золотом крило / Собор Мазепи сяє, біліє, / Батька Богдана могила мріє..." Шевченко закінчує: "І все те, все те радує очі / А серце плаче, глянуть не хоче". Тут варто вказати на контраст між могилою батька Богдана і собором Мазепи, що сяє.

Дещо пізніше, в другій половині 1847 р., в Орській фортеці, Шевченко написав поему "Іржавець". В ній зустрічаємо Мазепу посередньо, але в дуже важливому історичному контексті. Тема поеми, на перший погляд, напівісторичний і напівлегендарний переказ про чудотворний образ Матері Божої, збережений запорожцями в селі Іржавці, після зруйнування Чортомлицької Січі Петром І. Фрагментарність поеми, однак, криє в собі глибоке роздумування поета про долю України після битви під Полтавою. Головний стрижень цих думок висловлений яскраво на початку поеми:

Наробили колись шведи
Великої слави,
Утікали з Мазепою
В Бендери з Полтави.
А за ними й Гордієнко...
Нарадила мати
Як пшениченьку пожати,
Полтаву достати.
Ой пожали б, якби були
Одностайне стали
Та з Фастовським полковником
Гетьмана єднали.
Не строміли б списи в стрісі
У Петра у свата.
Не втікали б із Хортиці
Славні небожата,
Не спинявби їх Прилуцький
Полковник поганий...
Не плакала б Матер Божа
З Криму за Україну.

Перш за все деякі пояснення до тексту. Кость Гордієнко — кошовий Запорізької Січі, який став на боці Мазепи. Фастівський полковник — це Семен Палій, який став на боці Петра І. Поганий Прилуцький полковник — це Гнат Галаган, що перейшов від Мазепи до Петра. Рядки: "Не стреміли б списи в стрісі / У Петра у свата" також потребують пояснення. "Це теж вислів народної пісні", пише про них Леонід Білецький, "про зруйнування Запорозької Січі, де так само співається про списи, що стремлять у стрісі. А друга пісня співає про Петра як про *свата*".¹³ Текст пісень такий:

Ой, ідіть же ви, панове, до Петра, до свата,
Ой, там буде вам, панове, велика заплата:
По заступу у рученьки да ще і лопата.

.....
Ой, ви запорожці, ой, ви молодії! де ж ваші списи?
Наші списи у пана у стрісі, самі ж ми у лісі.

Дальший коментар зайвий. Шевченко зовсім явно вболіває над поразкою Мазепи й Карла XII під Полтавою, але він і недвозначно пояснює причину цієї поразки: брак єдності на українському боці — неначе відгомін відомого вірша Мазепи — "през незгоду всі пропали, / самі себе звосвали". Ключеві слова Шевченка:

Ой пожали б, якби були
Одностайне стали
Та з Фастовським полковником
Гетьмана єднали.

Ніяк не можна погодитися з інтерпретацією тих рядків в новій книжці Григорія Грабовича, на думку якого Шевченко буцім то "беззастережно" обвинувачує Мазепу у "фракційності" та "егоїзмі".¹⁴ Не гетьмана тут обвиняє Шевченко, бо з ним треба було "єднатися", а козацьких отаманів Палія й Галагана, що допомагали Петрові Першому. Навіть радянські критики не приписують Мазепі того, що Грабович, а деякі з них, наприклад, Івакін, у своїх коментарях до цих рядків явно визнає, що "поет висловлює тут думку, що єднання національних сил могло б перешкодити централізаторській щодо України політиці Петра Першого".¹⁵ Отже, говорити про "амбівалентність" Шевченка до Мазепи тут не слід.

Крім очевидного сенсу рядків "Іржавця" цікаве тут й те, що для Шевченка історія України — це не те, що сталося, але те, що могло статися й не сталося. Тому він зупиняється в своїх творах над українськими поразками: Переяславом і Полтавою. Ключ до Шевченкової історіософії — саме в пошуках причин національного

нешастя-лиха. Цікаво, що тут постать Хмельницького більш схожа на нерозумного, хоч геніяльного бунтаря, а постать Мазепи, щоправда лише в натяках — на відважного політика та виразника сили й державности.

Це враження підтверджується ще однією згадкою про Мазепу, цим разом в поемі "Чернець", написаній так само в другій половині 1847 р., коли в перший раз під час заслання Шевченко повернувся до історичної тематики. Поему написано в Орській фортеці й присвячено Панькові Кулішеві. Мабуть, думками поет линув до розмов про українську історію з "гарячим Пантелеймоном" в 1884 р. Як відомо, "Чернець" — поема про Семена Палія та його прощання зі світом і відхід у монастир. Ось як Юрій Бойко інтерпретує слова поеми:

І тихнуть Божії слова
І в келії, неначе в Січі,
Братерство славне ожива.
А сивий гетьман, мов сова,
Ченцеві зазирає в вічі.

"Мов сова", — пише Бойко, "мов втілення самої розважної мудрости, зазирає гетьман Мазепа в очі "лихому недобитому" Палієві, що жив серцем, серцем любив Україну і не збагнув далекоглядних політичних розрахунків мудрого гетьмана, став йому на дорозі".¹⁶ До цього можна додати, що навіть Куліш, для якого Мазепа завжди "зрадник з прапращурів кривавих" писав у вірші "До Мазепи": "Ти був у нас колись народнім ідеалом".¹⁷ Та Кулішева й Шевченкова інтерпретація Полтави були зовсім відмінні одна від одної, й далеко від України, в Орській фортеці, Шевченко відчував це.

Остання згадка Шевченка про Мазепу походить з часів після повернення з заслання. "Показуючи якось гостям [в Петербурзі] (цитую за Зайцевим) свій ескіз до епізоду з життя Мазепи, коли мазепинці ввіймали якихось козаків, прихильників Москви, Шевченко заімпровізував перед слухачами діалог між Мазепою й Войнаровським та тими козаками-зрадниками:

Старий гетьман питає їх:

— А що там діється в нашій неньці Україні, чи ви й козацтво трохи одумались, що москалі ведуть усіх нас до згуби?

— Ні, пане гетьмане. Ми і вся Україна дуже ремствує на твоє порядкування на Україні, що звів таке горе на весь люд козачий. Войнаровський, почувши таку розмову, як опарений схопився на ноги — та за пістоль:

— А клятї душі. Не гетьманське порядкування, а сонний мозок ваш

зводить на вас і все козацтво горе і веде до згуби, самі підставляєте москалеві ноги, щоб надівав вам тяжкі пута, залізні кайдани, й гнете шиї, щоб запрягав вас у віковичную цугу. Ось подождіть трошки, тільки дайтеся москалеві запрягти вас в шори та в вбори, а тоді вже, поки світ сонця, він буде вашим погоничем — а ви — повозарі чужого тягла.¹⁸

Цю знамениту характеристику українсько-російських зв'язків Шевченко дав у мазепинському контексті. Здається, всякі пояснення зайві.

Прийшов час зробити підсумки Шевченкових зустрічей з Мазепою. На перший погляд, на передньому пляні в них стоїть антимосковське переосмислення історії України, а зокрема поразки під Полтавою. Радикальний ревізіонізм Шевченкових поглядів тут очевидний. В час коли ніхто серед українських інтелігентів не наважився боронити Мазепи, Шевченко це зробив. Щоправда, скрито й так би мовити, приватно — але все таки недвозначно. Другим, глибшим наслідком тих зустрічей є не так творчий, як суто біографічний факт. Через ці зустрічі поет, як людина, сприймав екзистенціальну тривогу й передчуття поразки та смерті. "Іржавець" має не тільки антипетрівську ідеологію ("якби були одностайне стали..."), але й, в своєму закінченні, апотеозу перед іржавецькою іконою, "що досі плаче та за козаками". В "Ченці" закінчення подібне — "інколи ченця згадають /А де похований? В якому краю?/. Вони не знають". Ці рядки написано "в степу безкраім за Уралом", коли Шевченко сам думав про свою смерть, — й тому вони вагомі своїм приреченням. З Мазепою, смерть якого Шевченко увіковічнив у рисунку, пов'язані думки й переживання поета, який знав, що смерть можна перебороти відважними вчинками, про які люди збережуть вічну пам'ять. Тому для Шевченка Мазепа — не тільки відлуння про болісні втрати й поразки, але й передчуття власної смертності та водночас колективного безсмертя. Нью-Йорку. Влаштованій УНІГУ, УВАН і НТШ 1986 р.

---

1. Hubert F. Babinsky, «The Mazepa Legend in European Romanticism», (New York: Columbia University Press, 1974). Гляди також: J. P. Pauls, "Shevchenko on Mazepa", «Ukrainian Review» 3, 1968.

2. Там таки, стор. 106.

3. Там таки, стор. 109.

4. Jacques Barzun, "Biography and Criticism; A Missaliance" В: «Critical questions» (Chicago, 1984) ш. 203.

5. О. Оглоблин, "Семен Палій", *Енциклопедія українознавства словникова частина*, 5 (1966), стор. 1927.

6. Т. Г. Шевченко, *Повне зібрання творів в шести томах* (Київ, 1964), VI, стор. 320.

7. Там таки, стор. 326, 3328-329.
8. *Історія Русів* (пер. В. Давиденка), Нью-Йорк, 1956, стор. 274-275.
9. Тарас Шевченко, *Щоденні записи* (Журнал), ДВУ, 1927, стор. 317.
10. "Записки П. Д. Селецького", *Киевская старина*, 1884, IX, стор. 619-620.
11. "Матеріяли до історії Кирило-методіївського братства, *Збірник пам'яті Тараса Шевченка* (Київ, 1915), стор. 137.
12. Т. Г. Шевченко, *Повне зібрання творів* (Київ, 1964), IV, 14.
13. Л. Білецький (ред.) Тарас Шевченко, *Кобзар* (Вінніпег, III, 1953, стор. 532.
14. George G. Grabowicz, «The Poet as Mythmaker» (Cambridge, Harvard Ukrainian Research Institute, 1982), стор. 110.
15. Ю. Івакін, *Коментар до "Кобзаря" Шевченка: Поезії 1947-1961 рр.* (Київ, 1968), стор. 25.
16. Юрій Бойко, "Шевченко і Москва" *Вибране* (Мюнхен, 1981), III, 21.
17. П. Куліш, *Твори* (Львів, 1908), I, стор. 331.
18. П. Зайцев, *Життя Тараса Шевченка* (Мюнхен, 1955), стор. 322-323.

МИСТЕЦТВО

СУЧАСНА ДОБА І ТВОРЧІСТЬ ПЕТРА ХОЛОДНОГО (МОЛОДШОГО)

Євген Блакитний

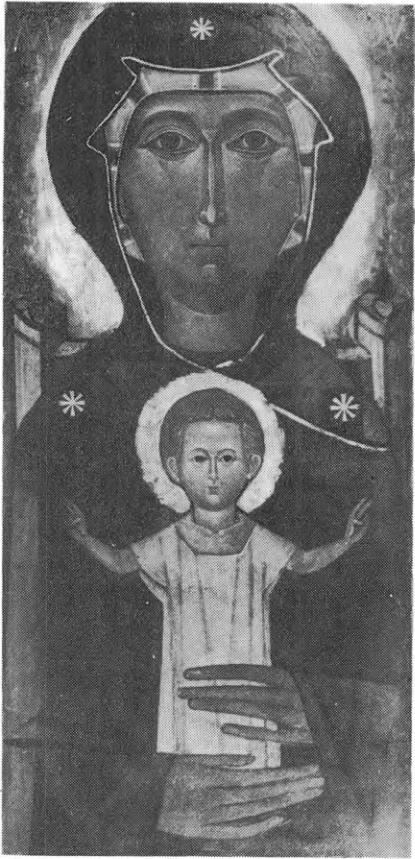
"Багато стежок прямує на гору, але коли піднімемося на її вершину, видно все той же місяць" — говорить старе японське прислів'я.

Мистецтво за час свого історичного розвитку пережило багато напрямів, стилів, шкіл. Але завжди цінне в ньому те, що залишається незмінним, не захитується в дні "коливання землі".

Одна з найпривабливіших рис справжнього мистецтва в його минулому, сучасному і, певно, в майбутньому — це його жагуче прагнення досконалого.

Так само, як рух і мова, мистецтво є засобом виразу і прояву людського "Я". Отже, суть художньої творчості обумовлена тим відчуттям життя, яке мистець сприймає за допомогою своїх п'яти органів почуття і особливо інтуїції. Саме вони викликають в його творчій свідомості своєрідні уяви-образи, які він реально втілює в своїх працях.

Вміння мистця за первісною формою відчуття дійсності збагнути кон-

Петро Холодний (молодший):
Ікона, темпера.

структивний сенс її руху — гармонію прийдешнього, пізнати вічне в часовому — це те, що робить його твір твором справжнього великого мистецтва. І зайво стверджувати, що це вміння може бути лише в людини виключно обдарованої. Людини, яка вмiє звільнитися від зовнішніх випадкових впливів оточення, вмiє iгнорувати риси, притаманні людині сьогodнішнього дня, її випадкові настрої, кон'юнктурні інтереси, яка натомість прагне душевного спокою та мудрости самовпевнення. Прагне віри в незаперечні цінності, які дають їй змогу збагнути сенс руху життя, його історичну тенденцію та роблять його творчість досконалою.

Саме ця віра в незаперечні людські цінності, вміння усвідомити "речі в собі", прагнення від часового до вічного, від перехідних форм зовнішнього вияву життя до дійсної та незмінної істини, від часового хаосу до позачасової гармонії, вміння схоплювати вічне в витончених мистецьких образах, тяжіння до досконалого характеризують творчість Петра Холодного (молодшого). На тлі сьогodнішньої доби його творчість є виключно унікальне явище, як унікальною є і його надзвичайна природна обдарованість. Щоб не бути голосливим і цілком усвідомити собі значення творчости Холодного, я дозволю собі коротко зупинитися на характеристиці сучасної мистецької доби, того стану, в якому перебуває сучасне мистецтво. Я маю на увазі світове мистецтво. Історія та доля розвитку мистецтва не є випадкові. Мистецтво, як і все життя, підпорядковане суворим законам буття. Закономірний зв'язок мистецтва з життям — реальний факт, з яким так або інакше змушений рахуватися кожний, хто хотів би збагнути його справжній сенс.

Сучасне мистецтво почало свою історію наприкінці минулого століття. Воно виникло як заперечення всієї попередньої доби. Якщо мистецтво 19 ст. було мистецтвом відображеного або пізнаного світу, коли мистець лише пасивно відтворював об'єктивно реальний світ, нове мистецтво висунуло гасло активної перебудови світу. Це була загальна тенденція наближення нової доби, доби 20 ст. з його релятивізмом та механістичним раціоналізмом. У протизвагу господарській і соціальної неплянованості попередньої доби, нова доба висунула ідею перебудови світу на основі певного пляну, в якому держава перебирає на себе ролі регулятора господарського та соціально-політичного життя. Тим самим держава почала так чи інакше впливати і на всі інші ділянки людського життя, в тому числі і на мистецтво.

По Другій світовій війні ідея пляновості стала світовою ідеєю людства, логічним завершенням якої було б створення космополітичного уряду. Світ поділився на два табори, між якими ця ідея розв'язується в боротьбі за той чи інший його варіант.

В цій боротьбі дійсність зникає, її заступає функція універсаль-

ного пляну, який заперечує людину-індивіда, знищує все природне та людське. Це механічне спустошення в нашій добі людської душі поступово довело до того, що й "пристрасті людські" й душа мистця силою соціальних катаклізмів ніби заганяють у підпілля. В мистецтві закорінюється те зречення об'єктивізму, відкинення природи та заперечення дійсності, як предмету художнього втілення чи відображення, яке ми спостерігаємо на протязі останніх десятиліть. Тяжіння від життєвого до безпредметової уяви — такий сенс сучасного мистецького етапу.

В хаосі загальної світової кризи людина, а з нею й мистець, в своїй загубленості та самотності втратили властивість відчуття реального життя, відчуття деталей його людяності, зрештою, відчуття часу, що довело сьогоднішнє мистецтво до його граничної абстрактності. Природну дійсність заступила деформована дійсність, живу людину — її схема, плян.

Придушений світовими проблемами мистець стає космополітом, який остаточно губить свою національно-психологічну осідливість. Відійшовши від самого себе в космічну складність, сучасний мистець розучився розуміти власне "Я", розгубився перед шляхами в "майбутнє", з жахом зупинився перед страшним "Ніщо". Звичайне, просте, своє, людське стало йому чужим, натомість складне далеке, — неначе самоочевидним.

І хоч сучасне модерне мистецтво за останні десятиліття мало великі формальні і технічні досягнення, зокрема в галузі кольору й композиційного розв'язання проблеми площі та простору, проте, духовий хаос ніколи не був базою для мистецтва. Справжнє мистецтво починається там, де є уява про його чітку художню функцію, де є загальні конструктивні основи буття.

Коли ми поглянемо на творчість Холодного, побачимо, що цей мистець не йде за натовпом в шуканні "космічних принад", він воліє землю та своє власне "Я", яке міцно закорінене в староукраїнській мистецькій традиції. Вони приваблюють його більше ніж будь-які "космічні мандрівки". Хоч він і не пройшов повз сучасну йому мистецьку добу, але й не побіг за нею. Засвоївши кращі технічні й формальні засоби її мистецьких досягнень, Холодний її просто випередив. В його модернізмі, — а він мистець безперечно наскрізь модерний, хоч би вже й тим, що є самим собою, а не копією когось іншого — ми не бачимо ні експериментального психологізму, ні вульгарного реалізму, ні сумнівного "заумного інтелектуалізму" — всієї тієї крикливої літературщини, якою так переобтяжені всі сучасні панівні "ізми", не виключаючи й радянського "соцреалізму".

Творчість Холодного — це ніби проєкція минулого в майбутнє через сучасне. Звідки ж у нього це безпомилкове відчуття краси й

Петро Холодний (молодший): *Купальниці*, темпера.

гармонії, досконала завершеність його творів, що так була характеристична лише для мистців доби ренесансу? Може його біографія дасть нам це відповідь.

Народився Холодний у Києві в 1902 р. Його батько був професор хемічного факультету Київського політехнічного інституту, а також одним із провідних українських мистців. Поруч з Ю. Нарбутом і братами В. і Ф. Кричевськими, на протязі майже перших трьох десятиліть нашого століття, він грав визначну роль у відро-

дженні українського мистецтва, скеровував свою діяльність на те, щоб забезпечити йому належне й гідне місце на світовій арені. Це був тип нового українського мистця, новатора та шукача, творчість якого характеризував філософський і науководослідчий підхід до проблем мистецтва. Його наскрізь самобутня та оригінальна індивідуальність була глибоко закорінена в староукраїнській традиції.

В цьому, безперечно, грало ролю його походження з прадавньої української купецької верстви старого Переяслава, верстви, що протягом століть утримувала всі бурі та тиски царського уряду, виборюючи собі незалежне становище. Отже, вже з дитинства Холодний виростав у певному мистецькому й духовому кліматі. Розкішна садиба Політехнічного інституту, розташована в глибині величезного парку, де мешкали Холодні, зближували хлопця з природою. За межами садиби простягалася велике бурхливе принадне місто, кожний камінь якого був насичений історією. Це гармонійне поєднання мистецької атмосфери, природи вічного українського міста і величного Дніпра — де так чудово ловилася риба — формували світогляд майбутнього мистця, виховували його естетичні смаки, почуття краси та гармонії.

У 1910 р. він вступає до реальної гімназії "Першого товариства викладачів у Києві". Перша світова війна, революція 1917 р. і наступні бурхливі події переривають науку. Батько Петра бере активну участь в українській революції і як міністер освіти уряду Української Народної Республіки проходить усю тяжку працю організування українського державного життя. З приходом до влади гетьмана Холодний на деякий час опиняється в Берліні на еміграції. Але вже з упадком гетьмана повертається до Києва та вступає до лав української армії — до старшинської школи.

Після розгрому більшовицькою Москвою української революції Холодний разом з українською армією виїжджає на еміграцію, живе спочатку у Польщі у Тарнові. Там 1921 р. він уперше виставляє свої праці на збірній виставці українських мистців.

1922 р. він виїздить до Подєбрад у Чехії, де складає іспити за середню школу та вступає на інженерний факультет Подєбрадської академії, вивчає хемію. В стінах Подєбрадської академії він зустрічає маляра Мако, який викладав в Академії рисунок для інженерів. Мако звернув увагу на виключні мистецькі здібності Холодного, умовив його покинути вивчення хемії та зайнятися мистецтвом, набути мистецьку освіту. 1926 р. Холодний залишає Академію та вступає до української студії пластичного мистецтва у Празі В Мако Холодний вивчає малярство, а у професора Кареля — графіку.

У 1928 р., після півторарічного навчання в студії, Холодний вступає до Варшавської державної академії мистецтва. Малярство

Петро Холодний (молодший): *Дівчина в хустці*, олія.

вивчає під керівництвом професора Мечіслава Катербінського, а кераміку у професора Тіхова. Його також цікавить техніка фрески і техніка темпер.

Перебуваючи в Академії, він бере активну участь в українському малярському гуртку "Спокій", що його членами були також Петро Мегик, Андрусів, Ніл Хасевич, Дунаєвський та інші молоді українські мистці, що вчилися тоді в Академії.

В 1934 р. Холодний закінчує Варшавську академію мистецтв,

а на початку 1935 р. на стипендію оо. Василян Академія від-ряджує його в творчу подорож до Італії. Він об'їздить міста Італії, відвідує музеї, вивчає старих майстрів ренесансу. Рим, Флоренція, Париж — головні етапи його подорожі. З майстрів ренесансу Холодного найбільш приваблюють маляря доби Тренто (13 ст.) Чімабуе та Джотто. З них особливо перший, стиль якого ще був просякнтий візантійськими традиціями й визначався витонченою, майже абстрактною формою лінійної композиції на золотому тлі. З пізніших майстрів звертає на себе увагу Холодного майстер доби Чінквіченто (15 ст.) Сандро Боттічеллі з його надзвичайно чистою експресивною лінією рисунку, прозорим насичено-рухливим кольором та якоюсь особливою містичною уявою світу, повного поезії та романтики.

З Риму Холодний виїздить до Парижу — цей світовий центр мистецького життя. Побувши коротко в Парижі наприкінці 1935 р., він повертається до Варшави, де його відразу ж запрошують викладачем до Академії мистецтв.

Спочатку Холодний працює асистентом Катарбінського. Пізніше стає самостійним професором, викладаючи рисунок та техніку темпері до початку Другої світової війни.

Ще студентом української студії плястичних мистецтв у Празі Холодний 1926 р. бере участь у виставці української графіки в Брюсселі. 1934 р. виставляється в Парижі, а 1935 р. в Рапперсвіллі, в Швейцарії. Бере також участь у багатьох виставках АНУМУ (Асоціація незалежних українських мистців), вступає до "Бльоку Заводих Артистів Плястиків" у Варшаві та виставляється в "ІПСІ".

Війна обриває блискучу кар'єру Холодного. В згарищах Варшави гинуть усі його речі, а сам він у групі втікачів опиняється на заході Німеччини. Його шлях до Нью-Йорку — це всім нам добре відомий шлях.

Ці короткі сухі слова біографії Холодного були потрібні для зрозуміння тієї духової атмосфери й доби, в яких зростав мистець. Як бачимо, початки творчої діяльності Холодного припали на час, коли майже на всіх просторах української землі відбувалося духове відродження, проходив новітній ренесанс українського мистецтва. Цей процес не міг оминати Холодного, як і Холодний не міг оминати його. Хлопчиною він проходить через полум'яні роки героїчної української революції. Його життєвий шлях від підлітка-воєка української революційної армії до професора Варшавської академії мистецтв виховав у ньому відповідне творче світорозуміння та глибоко філософічне відчуття дійсності.

Романтична героїка української революції — її трагічний кінець, знайомство з духовістю Європи по Першій світовій війні, нарешті, духовий клімат, в якому зростав мистець, та безсумнівні

впливи батька, навчили його, що вищу мистецьку правду не можна перейняти або скопіювати, лише виростити з надр народної та своєї душі. Вони можуть походити лише з національних джерел, національної духовости, національної традиції. Він також зрозумів, що в нашу добу одним "нутром" нічого не створиш, бо потрібно ще й знання світової культури. Тільки ці знання треба переломлювати крізь призму своєї національної духовости, свого власного "Я". Лише цим можна зберегти від сьогоднішньої загальної нівеляції свою власну індивідуальність, свій інтелект, свою творчу душу й творити речі наскрізь самобутні та національні, що одночасно стояли б на рівні світової культури.

Ще з дитинства Холодний знав, що направити годинник може лише майстер. Тепер він бачив, що натомість навіть державні механізми в наші дні направляє кожний, кого це приваблює, а в мистецтво, як повноправний господар, входить аматор, ремісник, неук. За всім цим стоїть натовп спекулянтів з міжнародних мистецьких базарів, який, користуючися своїм газетним правом, керує громадською думкою та сьогоднішнім мистецьким життям, творчістю мистців.

Мистець збагнув, що весь цей крикливий галас є ніщо інше, як показник повного банкрутства законодавців сучасного мистецтва і свідчить лише про продажність преси. Він волів стояти осторонь від усього того, замкнутися в своїй роботі або серед природи ловити рибу, жуків, метеликів. Ця його замкнута "одинокість" і близькість до природи ще більше розвиває в ньому почуття досконалости та прагнення до універсальної гармонії, поглиблюючи його творче світосприймання. Його мистецька інтуїція діє безпомилково. Ще Фіхте казав, що "вселюдське твориться через національне".

Творчість Холодного, як і творчість його батька, Нарбута, братів Кричевських — це безперервне змагання за світове визнання українського мистецтва як мистецтва національного. На жаль, більшість наших сучасних українських модерністів, а особливо молодших, не розуміють, що їхній модернізм, запозичений з чужих мистецьких базарів, є ніщо інше, як наслідок їхньої глибокої провінціальности. У Холодного її немає. Ми бачили, що під час свого перебування в Італії він всю свою увагу звернув лише на Чімабуе, Джотто та ще на Сандро Боттічеллі. І це невипадково. Своєю мистецькою інтуїцією він безпомилково збагнув, що ці майстри ренесансу найбільше відповідають українській духовості.

Михайло Бойчук в своїй творчості також виходив від Чімабуе та Джотто. В. Кричевський, подорожуючи з М. Грушевським по Італії, також спиняв свою увагу лише на прафаелітах. Очевидно, ці майстри є органічні для українського світосприймання і в них найбільш закорінене почуття вічности, гармонії, лінійна чистота форми.

Напочатку я згадував, що Холодний випередив свою мистецьку добу, що його творчість — це проєкція минулого в майбутнє. Один з засновників сучасного абстрактного мистецтва поруч з Кандінським і Мондріаном — наш земляк-киянин творець супрематизму, Казімір Малевич — казав, що колись прийде час, коли безпредметне мистецтво знову повернеться до предметності. Але нове предметне мистецтво буде озброєне новими технічними досягненнями, виробленими мистецтвом безпредметним і буде спиратися на національну культуру кожного народу. Здійснення цих слів Малевича сьогодні ми бачимо в творчості Холодного. Воно є також і в творчості інших провідних майстрів Заходу. Людство, як і мистецтво, в наші дні переживає початок нової фази свого розвитку. Стався злам, який ще не всі усвідомлюють. Це особливо позначилося в музиці та архітектурі, яким завжди властиве надмірне тяжіння до рівноваги, гармонії й вічності.

Засновник сучасного конструктивізму ЛеКорбюзьє, який на початку нашого століття почав здійснювати революцію в архітектурі, кинувши гасло "Будинок — це машина для житла" впровадив принципи раціоналістичної філософії в архітектуру, сьогодні підняв бунт за одуховлення архітектури, за її поетичність та гармонійність, серед якої має народитися та зрости одуховлена творча людина завтрішнього дня, відмінна від сьогоднішньої бюрократичної людини машинізованої доби. Коріння нової архітектури він шукає тепер в античності стародавньої Греції.

Один з найбільших сучасних композиторів Ігор Стравінський в своїй книзі *Моє життя* говорить, що "Я живу музику для збереження моралі, для збереження нового духу, як силу, що дає змогу існувати, створюючи гармонію і впорядковуючи відчуття світу".

Як бачимо з висловів ЛеКорбюзьє і Стравінського, нова естетика закріплює нове розуміння мети та завдання мистецтва. Зокрема в музиці знову починає тріюфувати величний світ багивських ідей. Досить лише пригадати *Симфонію псалмів* Стравінського або *Лятургічну симфонію* Онегера. Музика знову повертається до слова, до вокально-інструментальних жанрів (опера, ораторія), а в чистому інструменталізмі прагне до чітко визначених програмових колізій. Ці процеси здійснюються буквально на наших очах і свідчать про безперечні намагання сучасного мистецтва до виходу з безплідного становища, в якому воно перебуває тепер, до його прагнення пустити коріння в глибини життя. Але це можливо лише за умови взаємодії національних культур, через які єдино можливе поповнення світової скарбниці загальнолюдських цінностей.

Стабілізація сьогоднішнього світу стає конечною, і змучене людство прагне її навіть за рахунок нових катастроф. Саме тому очі

багатьох звернені сьогодні на політичну стабілізацію західної Європи, яка стала конечна не як "санітарний кордон", а як єдина вихідна позиція миру й свободи в боротьбі з руйнівними силами радянського тоталітаризму та інтернаціонального космополітизму. Можливо, наша сучасність — це вже не стан агонії, а перша хвилина після кризи — хвилина наближення загальнолюдської весни народів. В цьому аспекті творчість Холодного випереджає свою сьогоднішню добу. Він є безперечно людиною ренесансного типу, як і вся його творчість. Якби він жив в добу ренесансу, можливо як Фра-Філіппо-Ліппі був би бродячим монахом, що зваблював з монастирів принадних монахинь та увічнював їх в безсмертних образах мадонн. А може як Челіно-Челліні орудував би шпагою, пензлем та стилетом. Але ким би він не був і що б не робив — він у всьому був би великим. Про це свідчить його багатогранна та щедра поетично-романтична натура фавствської людини з надзвичайно широким колом зацікавлень. Наша одноплосинна раціоналістична доба обмежила його футболом, рибним спортом і втечею в природу. Ніде, як у природі, не закорінене відчуття первісної чистоти, краси й невмирущої гармонії вічності. І лише серед природи людина найбільше відчуває повноту життя, знаходить спокій і самоствердження, усвідомлює сенс людського буття.

Коли я спитав Холодного, кого він уважає своїми духовними наставниками в творчості, він відповів: "Мій батько, Катарбінський й ... жуки". Це не був жарт. Досить поглянути на колекції жуків мистця щоб зрозуміти, що ніяка фантазія найгеніяльнішого, найвибагливішого мистця не створить таких візерунків, композиційних орнаментів і багатства кольорів, які природа виписала на спинах бідних жуків, що їх Холодний, як шпагою, немилосердно пронизав голками, пришпилюючи до пляшетів.

У творчості Холодного творче сприймання та мистецька досконалість відображення даного світу заступає його об'єктивність. Для нього не грає ролі, "що" малювати, лише "як" малювати. Досить поглянути на його *Цикаду*, *Безсмертники*, *Риби*, *Святого Юрія*, щоб це зрозуміти. Ми бачимо, що в нього цілковито відсутні ремісництво, рутини, завчені технічні засоби. Він невтомний шукач, експериментатор, який не задовольняється здобутими досягненнями, а все прагне чогось кращого, досконалішого.

"Мистецтво для мистця, — казав Франц Кафка, — це нічого іншого, як біль, через який він визволяє себе для іншого болю". Для Холодного кожне його нове мистецьке досягнення — це також "біль, через який він себе визволяє для іншого болю" — для нового досягнення. Може через те він так багато нищить своїх робіт. Але це вже природа справжнього великого мистця. Малярству Холодного притаманна композиційна витонченість і завершеність форми, інтен-

сивна насиченість кольориту, ніжного й рухливого, як у Боттічеллі. Ми ніде не бачимо в нього фарби. Всюди панує лише колір, і навіть у білому ми бачимо його прозорі та ніжні відтінки. В нього безпомилково точно відчуття кольору, форми, стилю та лінійної композиції. Досить поглянути на його візантійську стилізацію Св. Юрія або образи, що прикрашають іконостас церкви на 82 вулиці у Нью-Йорку, щоб в цьому переконатися. Його лінія жива та рухлива, як у Боттічеллі, як у Нарбута.

Холодний як графік володіє незабгненним відчуттям характеру шрифту. Таке відчуття було ще в Нарбута. І як у Нарбута, кожна лінія шрифту Холодного є жива, рафіновано витончена. Холодний оформив кілька десятків книжок. Згадаймо лише майже клясичне оформлення збірки поезії Євгена Маланюка та *Історію української літератури* Д. Чижевського. Він також майстер екслібрису. Досить пригадати його екслібриси для Юрія Липи або Наталії Лівницької-Холодної. Я не помилюся, коли скажу, що в особі Холодного, сучасне українство має свого найбільшого мистця європейського масштабу серед живих, я сказав би, програмового мистця наступної доби. Холодний може, як ніхто інший з наших мистців, збагнув сенс сучасної доби і міг би сказати разом з поетом:

Сонце спали сучасне
В ім'я прийдешнього,
Але помилуй минуле,

бо саме в минулому, в тягlostі традицій українського мистецтва — коріння модернізму Холодного та його творчості.

НА СРІБНОМУ ЕКРАНІ (III)

Павло Ярешко

Десь у двадцятому сторіччі.

Рідко на долю критика випадає насолода полетіти шкереберть у безодню такого таланту, пульсувати в такій злагодженій гармонії з пульсацією могутнього твору, так повно насолоджуватися кожним кадром, звуком, словом і обличчям і відчувати таке свято в душі, що по закінченню фільму бажання лишитися ще на один сеанс касується не менш нестримним: закрити очі й переглянути твір в уяві, і схвильована мовчазність раптом вибухає палкою дискусією або стукотом машинки, і критика стає логічним виразом захоплення.

Бразілія режисера Террі Гільяма викликає таке почуття. Майже. Режисерський талант, на жаль, не завжди може подолати схематичність і деяку навіть інфантильність сценарію, але осягнення того таланту все одно дивовижне.

Дія фільму нічого спільного не має з Бразілією. Назва — чиста примха когось із авторів, закоханих у відому пісню "Бразілія", популярну в усьому світі ще з 1960-их рр. Так само в тридцятих роках Сальвадор Далі і Люїс Бунюель назвали свій перший фільм *Андалузька собака* — саме тому, що жадного собаки там не було, з чистої погорди і до мистецтва, де все пояснюється, і до аудиторії, яка лише таке мистецтво визнає. Автори *Бразілії* не такі категоричні: зрештою, фільм фінансували в Голлівуді, де глядача уласкавлюють і надзвичайно рідко епатують. Отже, відома мелодія, розкішно оркестрована композитором Михайлом Камером, має досить міцне тематичне коріння: чудова бразільська румба проходить крізь фільм як мрія про свято, волю, любов і просто чудовий настрій. Бразілія дорівнює Ельдорадо. Дія ж відбувається ні в якій не Бразілії, а, як сповіщає напис на початку, "десь у двадцятому сторіччі". Безименна, отже, країна, але з надзвичайно знайомими рисами: людина там затиснена між тоталітарною державою, з одного боку, і фантастичною автоматизацією, з усіх інших. Антиутопія, де капіталізміві й соціалізміві перепадає на горіхи однаковою мірою. Але мерщій до сюжету.

Сем Ловрі — дрібний чиновник Міністерства інформації, в комп'ютерах якого миготять мільйони людських доль, не викликаючи жадного інтересу ні в Сема, ні в його колег — однакових за одягом, виглядом, функцією. Всі вони при першій же нагоді нишком перемикають екран на старі фільми, і їх начальникові, панові Курцману, доводиться частенько вискакувати із свого кабін-

нету, щоб спіймати своїх підлеглих на гарячому. Сем живе в стандартизованій квартирі, працює в жажливо стандартизованому оточенні й досить покійно ставиться до своєї долі — він настільки байдужий до своєї кар'єри, що навіть відхиляє підвищення, яке йому організувала мати через старих коханців. Порядність і доброта — єдине, що відрізняє Сема від сотень йому подібних. А ще — його мрії. На величезних сріблястих крилах він часто ширяє понад хмарами, шукаючи чудової жінки, яка то з'являється, то зникає там-таки, поміж хмарами. Якщо ви колись літали уві сні й відчували біль і неохоту пробудження, згадайте ті відчуття та промугікайте пару тактів з *Бразилії*, і мрії Сема стануть вашими.

На жаль, нестерпна реальність втручається навіть у Семові сні. Щойно він, ширяючи над ідилічним англійським краєвидом, наближається до вимірної жінки, як з-під землі вириваються й ростуть швидко й високо — вище за хмари — гранітні паралелепіпеди міністерств і корпорацій, і навіть на крилах не перелетіти через ті страшні, містичні мури. А біля їхнього підніжжя, на вузьких і безликих, без жадного віконця, вулицях, на Сема чекає могутній драконоподібний велетень, єдиний порятунок від якого — негайно прокинутися.

Через бюрократичну помилку, яку йому доручають розплутати, Сем уперше в житті стикається з реальними людьми, які досі були лише літерами на його екрані. На його очах до квартири чоловіка, що писав скарги, вриваються до зубів озброєні штурмовики служби безпеки і відводять його на допит, лишаючи за собою величезні дірки в стінах, стелі й підлозі. В одному з тих отворів він раптом бачить дівчину, сусідку заарештованого. Вона має обличчя його небесної Мрії. Впізнавши в ньому державного чиновника, дівчина втікає. Природно Сем пускається на розшуки коханої. З власного комп'ютера він не дістає нічого, крім фотографії та імені. Решта інформації засекречена, й вона зберігається в тому самому міністерстві безпеки, від служби в якому він так необачно відмовився. Але зв'язки матері, яка, через пластичні операції, молодшає на очах, допомагають ще раз, і от Сем уже служить в міністерстві безпеки. Замість страхітливого бункеру на кількасот працівників, у нього тепер власна комірчина, замість електронної зміюки, що нахабно обнюхувала його щоранку біля входу, імпазантний порт'є, що знає його в обличчя й на ім'я, замість посвідки особи — бляха на грудях, що дає йому право входити, куди заманеться. Вміло використовуючи свої партійні привілеї, Сем дістає секретне дос'є дівчини й раптом здибується з нею самою біля входу до міністерства, куди вона за наївністю ходить скаржитися, не підозрюючи, що їй загрожує негайний арешт. Вона працює водієм вантажного автомобіля. Він стрибає до неї в кабінку, благає її тікати й вірити, вірити йому, бо їх

обох заарештують, бо вона щодня сниться йому, бо він її кохає, але підозріла дівчина виштовхує його з кабіни й робить скажені виражі, щоб за будь-яку ціну позбутися причепа, і Сем добирається її довір'я мало не з-під колес добрий десяток разів побувавши в зубах у смерті. Тепер уже друзі, вони втікають від поліції, і мало не гинуть від бомби терориста, і єдиним їхнім сховищем стає розкішний будуар Семової матері. Та й там, шойно вони кидаються на розкішне ліжко під шовковим балдахином (який з тієї нагоди скручується в дольки, наче діяфрагма в старих фільмах в момент фінального поцілунку), до будуару вриваються штурмовики, коханців розтягають, і Сем кінчає життя на допиті. Решта — несподіваний рятівник десант з неба, перестрілка з охороною, знову знайдена кохана, поїздка на її вантажному авті до милого сільського краєвиду з халупкою, над якою в'ється милий старомодний димок і звучить карнавальна мелодія — це мрії Сема, що конає.

Невдячна це робота — переповідати кіносюжети, та ще такі перевантажені, як сюжет *Бразилії*, але це потрібно, щоб говорити про велику традицію, якою він породжений.

Це — антиутопія, жанр, що народився в двадцятому сторіччі, коли нібито демократичні держави продемонстрували такий потенціал пригноблення й репресій, про який найабсолютніші монархії минулого й мріяти не могли. Фрідріх Ніцше і Федір Достоевський пророкували прихід тоталітаризму. Франц Кафка показав його фантастичну безвихідь. Алдос Гакслі довів його до жакливо переконаливого абсурду. Чарлі Чаплін, у фільмі *Нові часи*, висміяв технократичні утопії капіталістичного світу. Джордж Орвелл, у романі *1984*, дав ще безвідраднішу картину комуністичної Англії, засновану на його особистому знайомстві з політичними методами сталінського Комінтерну. Цікаво, що в усіх згаданих творах, від Кафки до Орвелла, пригноблений герой, як правило, — маленький і безсилий проти могутньої системи, — ясно усвідомлює свою безсилість, але ніколи не шукає можливості організованого опору. Кохана жінка та один-двоє друзів — ото й уся його організація. Більші системи викликають у нього інстинктивну відразу, бо сама суть його боротьби — це право бути самим собою. Така, здавалося б, дрібничка, така тонка ниточка, але на ній тримається — й досить міцно — весь гуманізм двадцятого сторіччя, й найшляхетніший його героїзм зосередився в фігурі інтелігентного дивака, майже блазня. В епоху, коли герої й пророки масового шастя один за одним перетворюються в тиранів, шкаралупа равлика стала єдиним можливим сховищем від танкових гусениць, і сховищем на диво міцним.

У виконанні Джонатана Прайса герой *Бразилії* Ловрі є саме таким равликом, позбавленим навіть шкаралупи: бо за стінами

його кімнати — фантастичний шлунок усіляких труб, кишок і дротяних пасм, без яких його супермодерністичне житло просто не може існувати. Маленька проблема з кондиціонером викликає візити ремонтників, які налагоджують кондиціонер, але вивалюють назовні решту систем і лишають за собою погром у кімнаті. Але це ще дрібниці. Технологія на службі держави просякає кожну мить Семового життя. Біля входу до міністерства, де він працює, його, як і решту людей, обнюхує нахабна електронна споруда, схожа на чаплю й невловна, як змія. Не лише службові приміщення міністерств, але й розкішні ресторани обплетені тими ж самими життєдайними гумовими кишками, виваленими назовні наче в якомусь космічному характері й готовими задушити людину в своїх зміїних кільцях. Знову ж таки тема технології, ворожої людині, технології, що стає смертельною, коли вона виходить з-під контролю — стара тема мистецтва нашого сторіччя. Режисер однак, знайшов свіжі засоби для її оновлення, й перший з тих засобів — титанічне перебільшення, таке щедre й абсолютне, що на пам'ять приходять Данте та Босх.

Фасади та вестибюлі міністерств, розкішні кручені сходи дорогих помешкань, підземні лябіринти будинків, кабінети високих чиновників, зала для похоронних церемоній, навіть камера тортур — все це таких гігантських розмірів, таке неймовірно високе й просторе, неймовірне, навіть для голлівудського розмаху, і водночас таке знайоме з реальної сучасної архітектури, що жажливий метрополіс викликає крім художнього, і чисто практичне захоплення: як таке взагалі можна було збудувати, навіть з дошок чи картону. Не холод повчальної алегорії, а нестримна босхівська фантазія дихає полум'ям з кожного кадру фільму — коли, наприклад, велетенські кам'яні руки вириваються з вуличного бруку й хапають окриленого Сема за ноги, або коли він кидається на закованого в залізо алегоричного дракона й пробиває його панцир, і дракон осідає на землю, а під його піднятим забралом Сем бачить власне обличчя. Пристрасна думка — це будівельний матеріал *Бразилії*, на відміну від десятків голлівудських фільмів, що змагаються тільки в дивовижності спеціальних ефектів. Блискучий задум режисера природно згуртовує навколо себе першокласних співробітників, і, через їхню роботу, розквітає в невичерпних можливостях інтер'єрів, збудованих художником Гартвудом, в багатстві музичної партитури Майкла Камена, у віртуозній камері та сміливих композиціях оператора Роджера Пратта, у метких портретах, створених англійськими акторами: зляканого власною владою дурня-столоначальника, що боїться підписати навіть незначного папірця; перестарілої кокетки-Семової матері, що готова ризикувати життям, аби лише перетворити пожмаканий папірус свого обличчя на щось менш

древне; її коханця-міністра, що вже й на стульчак не може сісти без сторонньої допомоги, а все ще парубкує й володарює; міністерського портъє, лакейська натура якого виражається в закам'янілій величності — бо він щасливий належати, навіть як кам'яний бовдур, до чогось більшого та владного, ніж сам собою; нахабних ремонтників, також вдоволених своєю державною функцією — не перелічити тих персонажів, які так щедро населяють *Бразілію* і так часами боляче визначають і наше з вами життя. Режисер Геррі Гілвям — досвідчений майстер сатиричної комедії. Протягом багатьох років він працював у відомій групі англійських коміків "Монті Пайтон", чиім єдиним принципом завжди було реготати — буквально над усім, що існує на світі, що б про те не думали служители релігійних, мистецьких або суспільних культів. В цьому фільмі також повно англійського зубоскальства, при якому не видно зубів; але є й щось нове. Відверта огида до потворного світу та його взаємин переповнює мистця.

В одному з епізодів це почуття можна зміряти майже буквально, в лінійних і кубічних сантиметрах. Двоє ремонтників виштовхали Сема з його ж квартири, щоб не заважав бешкетові, санкціонованому державою, який вони вважають ремонтом. Але в Сема є таємний прихильник — інженер, що псує державі, де тільки може. Ось і зараз він несподівано приходить на допомогу скривдженому. Один-два вміль рухи — і шлянг, що подає повітря до скафандрів ремонтників, вже надягнений на трубу каналізації. Прозорі пластикові скафандри швидко заповнюють смердючою брунатою рідиною. По коліна. По пояс. По груди. Трясучися від реготу, чекаєш, коли ж режисер дасть занепокоєним нахабам можливість відкрити забрала своїх шоломів і ковтнути повітря, коли сам, зрештою, зупиниться на межі естетичного смаку — особливо потрібного, коли матеріал такий антиестетичний. На щастя, режисер не зупиняється й робить саме те, чого глядач свідомо боїться й підсвідомо хоче. Продукти травлення продовжують підніматися: до підборіддя, ротів, скривлених від смороду носів, переляканих очей і далі. Отак, по самісіньку маківку, режисер карає тих, кому зручно й весело в державному скафандрі. "Захлиніться у своїх власних покидьках!" — благословляє він і тих, хто ті скафандри придумує, виробляє й надягає на людей.

ТРАГІЧНА ГАЛЕРІЯ (II)

Ніна Строката

Віталій Калиниченко: один з багатьох

Якщо хочемо знайомства з долями в'язнів, нам доведеться поринути в світ, що викликає здивування й співчуття. Здивування виникне не тільки від знайомства з невільницьким побутом, а й від знайомства з подробицями життя в СРСР, яких ми не знаємо, а часом не хочемо знати.

Віталій Калиниченко розповів про себе таке, що не один громадянин СРСР зніс мовчки, ховаючи приниження.

Віталій — людина досить молода: він народився у 1937 р. в селі Василівка Дніпропетровської області. 1960–1964 рр. він учився в Київському інституті народного господарства. У цьому навчальному закладі, як і в багатьох інших вишах СРСР, вчать й проходять практику студенти з різних країн світу, та найбільше їх із країн Третього світу. Подейкують, що за цими студентами хтось у якийсь спосіб наглядає, бож вони зрештою чужинці. Віталій був одним з тих, кому доручили стежити за студентом з Кенії та ще за одним громадянином США. Віталій, як, мабуть, будь-хто інший з людей Радянського Союзу, не відмовився від гідоти підглядання. Не відмовився, але страждав від співучасті в брудній справі; страждав так, що вирішив утікати з країни, яка зробила його причетним до скверни.

Запалившись ненавистю до ідеології, що нездатна вистояти без опертя на поліцейського доглядача, Віталій звертається до тих іноземців, до яких його "прикріплено". Американцеві він і говорить, і пише про бажання боротися з комуністичним злом, аби тільки вдалося втекти й отримати політичний притулок. А студентові, котрий з Гани, він передає свої особисті документи, сподіваючися, може той вивезе їх з СРСР. Та студент з Гани, очевидно, вже навчений донощитва. Отож і заніс він отримане від Віталія "куди треба". А Віталій, знай, роздумує, як би то втекти з СРСР. Він купує наплечник та мапу Таджикистану, і з таким нехитрим вирядом його заарештовує КГБ.

Цей перший арешт Калиниченка стався у вересні 1964 р. Віталій не був аж надто відвертий перед слідчим, тому незабаром справу проти нього припинено, і в січні 1965 р. він вже на волі.

Незабаром Віталій виїздить до Ленінграду. Там він починає

працювати на посаді старшого інженера у Всесоюзному проєктно-технологічному інституті енергетичного машинобудування, а думка про втечу з країни, де будь-кого можуть обернути на наглядача, не відступає від нього.

У 1966 р. Віталій попросив про звільнення з посади й подався світ-заочі. На межі між СРСР і Фінляндією його схопила варта радянських прикордонників. Далі відбувається коротке передсудове слідство в Ленінграді й судово-психіатрична експертиза в Москві (в інституті імені Сербського), а тоді вже суд і вирок: 10 років ув'язнення в таборі суворого режиму за зраду батьківщини.

Судовий вирок потребує мотивації. І суддя знайшов мотивацію для Віталієвого вироку. Бачимо це з тексту вироку, що прослизнув в український самвидав:

...провадив неправильний спосіб життя, вивчав реакційну філософію екзистенціалізму..., через що в нього з'явилися антирадянські настрої... Знищив свій комсомольський квиток... став розробляти плян утечі за кордон... Оприлюднив факти про деякі завдання, доручені йому в справах Комітету державної безпеки..."

Опинившись в невольницькому таборі, Віталій сумлінно працює й не наважується на будь-які акції опору, бо сподівається, що "зразкового в'язня" звільнять, коли скінчиться половина речення (законодавство СРСР передбачає таке). Та виявилось, що самої покори й працювотости надто мало, щоб бути помилуваним за законами СРСР. І от, десь у другій половині 70-их років Віталій відмовляється від пасивного очукування волі: тепер він покладає надії на звільнення, зарперечуючи вмотивованість вироку. У письмовому зверненні до уряду СРСР та до Комісії прав Людини при ООН Калиниченко протестував проти того, щоб його нехить до життя в СРСР тлумачили як злочин, що має назву зрада батьківщині. Віталій не заперечував, що його погляди не подібні до поглядів, котрі допущено в СРСР. Та який суд може судити за таке? Віталій безрезультатно домагався, щоб з його справою ознайомили компетентних представників Організації об'єднаних націй.

В час ув'язнення Віталій зустрічав співвітчизників-українців, які в політичних таборах СРСР складають щонайменше половину від усіх в'язнів. Постійне поповнення табірною населення людьми з України дозволяло знайомитися із становищем на Україні. У таборі Віталієві стали близькими такі проблеми сучасної України, які пов'язані з лідквідацією українських шкіл та з іншими явищами, що їх спільною назвою є русифікація.

У березні 1976 р. скінчився 10-річний термін Віталієвого ув'яз-

нення. Аж тепер його звільнено. Віталій повернувся на Україну — до села, в якому народився. Районний прокурор затвердив постанову табірної адміністрації та місцевої поліції про адміністративний нагляд над учорашнім в'язнем. За умовами постанови про нагляд Віталій не мав права на виїзд за межі села, не мав права виходити із свого житла у вечірню та нічну пору. І була в постанові про нагляд ще ціла низка принизливих обмежень.

А в це самий час в Москві та в Україні виникали незалежні громадські групи, що їх згодом стали звати Гельсінкські групи. Віталій розповідав своєму новому оточенню про створення цих груп. Коли в КГБ дізналися про ці розмови, в установі, де працював Віталій, негайно організовано неширокі збори співробітників, щоб без зайвого розголосу засудити погляди Віталія. На зборах світогляд Віталія названо націоналістичним, бо Віталій не приховував свого ставлення чи до такого поняття, як "радянський патріотизм", чи то до надмірного звеличування "старшого брата" — російського народу або до придушення української національної самосвідомости.

В атмосфері погроз і залякувань Віталій вирішує, що йому давно вже час відмовитися від радянського громадянства. Він здійснив цей намір, виславши до верховного органу владу СРСР заяву про зречення громадянства. До заяви додав свій паспорт громадянина СРСР, інженерний диплом та копію вироку, за яким відбув 10 років неволі. У подальшому Віталій домагається права на виїзд з СРСР.

У жовтні 1977 р. Калиниченко став членом Української гелсінкської групи (УГГ) і підписав цикл документів цієї групи. Того ж таки року в СРСР відбувалася компанія підготовки до введення нової конституції, а в 1978 р. відбувалася кампанія схвалення вже прийнятої конституції. Віталій відмовився від участі в кампаніях, які, перебуваючи під диктатом партії й репереситвних органів, нездатні брати до уваги вияв волі народу. Позиція громадянської непокори принесла Віталієві нове ув'язнення, тільки ж цього разу арешт не був тривалий — за безпідставним звинуваченням у хуліганстві присудили йому 14 діб.

На кінець 1979 р. в українському самвидаві кружляв документ групи, яка назвала себе Український національно-визвольний рух. Документ Групи був зверненням до Організації об'єднаних націй. Калиниченко в числі тих, які підписали звернення нового незалежного українського об'єднання.

У листопаді 1979 р. Віталія знов заарештовують. Це вже четвертий його арешт. Суд, що судив Віталія в травні наступного 1980 р., звинуватив його в антирадянській агітації й пропаганді, визнав особливо небезпечним рецидивістом та призначив 10 років ув'язнення в таборі спеціального режиму й 5 років заслання.

Порахуймо, коли Віталій вийде на волю. Це може статися в 1994 р. якщо він доживе до того часу.

Калиниченко перебуває в тому самому таборі, в якому загинули Олексій Тихий, Юрій Литвин, Валерій Маврченко, Василь Стус.

З збірних нотаток Стуса ми дізналися про те, що в 1981 р. Калиниченко кілька разів робив спроби зв'язатися із світом, що лежить поза табірними дротами. Спроби виявилися невдалими, а до всюдисущого КГБ потрапила заява Віталія. І тоді — "за порушення режиму" — Віталія запроторили на цілий рік до такої камери, де він постійно перебуває сам-один.

Віталій не має родини. Є в нього сестра, та вона не підтримує контактів з братом, котрий в неласці.

ЕКЗИЛЬНИЙ УРЯД УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1921-1939) (Міжнародно-правна та порівняльна аналіза)

Василь Маркусь

Хронологічно початок екзильного періоду уряду УНР можна ставити на 21 листопада 1920 р., коли війська УНР, а з ними й установи уряду перейшли на польську територію (точніше, на територію під польською владою) й утратили територіальну зверхність над землею, на яку мав претенсії цей уряд. Деякі урядові установи, наприклад, міністерство закордонних справ, вже раніше концентрували свою діяльність у Варшаві, столиці союзника УНР Польщі. Військові й урядові чинники УНР залежали тепер від польського союзника, на якого вони полягали у дальшій підтримці української військової та дипломатичної діяльності. Їм призначено місто Тарнів як тимчасовий осідок уряду та місце перебування решток армії УНР.

Діяльність уряду УНР в екзилі

Перебування в Тарнові уважалося не постійним екзилем, а лише тимчасовим місцем для реорганізації, звідки далі плянувалися дії з метою повернення на Україну. Звідси екзильний уряд провадив дальші дипломатичні акції в напрямі одержання визнання, як також практичної допомоги від альянтів і від близьких сусідів України. Так само були активні військові чинники УНР з метою організування дальшої боротьби на території України, зокрема інспіруючи можливі повстання та пробуючи послабити радянську окупаційну владу. Наприклад, у Варшаві 15 січня 1921 р. підготовано проєкт військової конвенції антирадянського характеру між Польщею, балтицькими країнами/Фінляндією, Естонією й Латвією та Україною. Конвенції не підписано, вона не ввійшла в силу, але польські й українські чинники були її головними надхненниками на найвищому рівні. В Польщі діяв порівняно нормально і апарат міністерства закордонних справ УНР, утримуючи зв'язки з певними місіями, а насамперед з польським урядом. З лютого 1921 р. відкрито в Тарнові першу сесію Ради Республіки, як парламентарної установи, що було доволі важливим державним актом, здійсненим на території польської держави.

Слід пам'ятати, що це був час, коли вже існувало між Польщею та Радянською Росією перемир'я та діяв прелімінарний мирний

договір, підписаний 12 жовтня 1920 р. Толеруючи, а то й підтримуючи діяльність уряду УНР, поляки не виключали відновлення військових дій на радянському фронті за вигідних умов, зокрема на Україні, але водночас бажали закінчити стан війни з Сове́тами. Та непевність між жовтнем 1920 р. і березнем 1921 р., тобто до підписання Ризького договору, визначувала польське ставлення до УНР. Від цього так само залежали становище й правний статус уряду УНР, який вже де факто був екзильним, хоч його члени вважали, що він ще знаходився в стані війни з Росією, правда, тимчасово на чужій території, але з настановою повернутися на Україну у висліді збройної боротьби.

Ризький договір від 18 березня 1921 р. радикально змінив цей статус. Совети були життєво зацікавлені в мирі на заході й тому підписали кілька мирних договорів з Фінляндією, Литвою, Естонією та Латвією навіть ціною територіальних поступок. Зокрема в стосунку до Польщі вони відмовилися від Західньої Білорусі, північно-західніх українських земель і визнали Галичину за Польщею, хоч раніше висували претенсії й на неї (пор. творення Галицької Радянської Соціалістичної Республіки влітку 1920 р.). За це поляки визнали Радянську Росію, а з нею й УРСР та погодилися встановити з ними нормальні стосунки. До речі, з тієї причини Совети включили, як одного з партнерів мирного договору, Радянську Україну.

Акція уряду УРСР

Очевидно, це створило нову фактичну та правну ситуацію для уряду та військ УНР, тепер вже на становищі інтернованих, у Польщі. Москва та Харків робили все, щоб польський уряд впровадив у життя мирну угоду та поважав всі її наслідки. Одним із них було припинення діяльності уряду УНР та зліквідування військових таборів, де проходили підготовку нові вояки, а командний склад організував акції боротьби на території України. Вже місяць після підписання Ризького мирного договору Християн Раковський, голова раднаркому і комісар закордонних справ УРСР, вислав до Варшави ноту протесту проти діяльності "контрреволюційних організацій в Тарнові" й заявив, що таке ставлення польської сторони не сприятиме "встановленню нормальних політичних і господарських взаємин між Польщею і Україною". В наступній ноті Раковського від 26 травня 1921 р. уряд Радянської України протестував проти зустрічі Ю. Пілсудського з С. Петлюрою, про що відкрито писала польська преса. Польська сторона намагалася применшити значення цієї події, заявляючи в ноті міністра закордонних справ Сапєги, що тут ідеться тільки про надання

Петлюрі та його міністрам "права азилію". Під тиском польського уряду українські урядові чинники від 29 квітня 1921 р. почали формально виступати як "Ліквідаційна комісія" уряду УНР. Фактично уряд продовжував повністю виконувати функції екзильного уряду не лише на території Польщі, але й в інших країнах, де були його установи, а зокрема військові частини, що перебували під юрисдикцією цього уряду, дармащо формально їх "інтерновано".

Тому цілком зрозуміло стає дипломатична метушня Харкова, з явного благословення Москви встановити дипломатичні представництва в центрально-європейських країнах, де перебували українська еміграція та установи екзильного уряду. 5 червня 1921 р. харківський уряд поінформував польського міністра закордонних справ про призначення до Варшави як уповноваженого Олександра Шумського, хоч він прибув до Варшави шойно восени і почав тут урядувати насамперед, як контрагент присутності екзильного уряду в Польщі. Польські чинники були змушені натискати на кола УНР звузити свою діяльність і не давати претексту до радянських протестів, тим більше, що певний політичний табір у Польщі (ендеки) взагалі противився т. зв. українській карті пілсудчиків. Співпраця між польськими чинниками та українцями продовжувалася тільки у військово-розвідувальній площині, зрозуміло, законспіровано. У висліді тієї співпраці виник плян рейду на Україну, здійснення якого в рамках Другого Зимового Походу в листопаді 1921 р. скінчилося невдачею.

Присутність Шумського у Варшаві, як також встановлення договірних і деяких торговельних взаємин між Польщею та УРСР, дальша нормалізація становища в Радянській Україні, з одного боку, а, з другого, повна втрата кон'юнктури для політики УНР на Заході і критичне матеріально-побутове становище еміграції поважно ускладнили можливості дальшої практичної діяльності та ситуацію екзильного уряду УНР. Хоч польські урядові й деякі неурядові кола залишалися прихильними до концепції УНР і української незалежності на східніх землях, проте, не було в їхньому інтересі виступати з активною підтримкою екзильного уряду та його політики. Петлюрі запропонували залишити Польщу і з моральною репутацією та авторитетом голови Директорії УНР шукати для себе права азилію в класичній країні політичного азилію Франції як емігрант. Деякі політики УНР могли залишитися в Польщі й займатися політичною діяльністю подібно до інших емігрантів в різних європейських країнах, але без будь-якого юридичного визнання. Головою ради міністрів УНР в екзилі був спочатку В'ячеслав Прокопович, згодом Пилип Пилипчук, а потім Андрій Лівіцький (1922-1926).

Осідком екзильного уряду УНР залишилася Варшава, хоч

голова Директорії Петлюра перебував від 1924 р. поза Польщею. В Парижі при Петлюрі творився другий осередок екзильного уряду, а окремі міністри діяли також у Празі. Конкретна урядова діяльність поважно звузилася. Лише міністерства закордонних справ і військових справ намагалися бути активними в своїх відповідних ділянках. Невдовзі фінансова база екзильного уряду була вичерпана. Хоч ця сторінка історії залишилася досі невиясненою, але, мабуть, поза незначними субсидіями, що мали своїм джерелом відповідні польські кола (міністерства внутрішніх і військових справ), уряд УНР не мав ніякої солідної бази. Депоновані за кордоном і привезені урядом з України фонди були, цілком правдоподібно мінімальні й вичерпалися. З різних звітів і спогадів членів місій відомо, яким нудженним було життя цих дипломатів УНР.

Дипломатична служба УНР

Варто зупинитися на долі дипломатичного персоналу та установ УНР у цей екзильний період, тобто після листопада 1920 р. Вона була тим специфічною, що й перед тим, тобто ще в час перебування уряду УНР в Україні, ситуація не була цілковито ясною та визначеною. У 1920 р. фактично ні одна українська місія, за винятком варшавської після угоди між Пілсудським і Петлюрою в квітні 1920 р., не мала повного статусу, хоч подекуди уряди спілкувалися з ними та де факто визнавали їх (Чехо-Словаччина, Німеччина, Італія, Австрія, Ватикан та інші). Ні одна з цих країн не мала своїх місій в Україні. Деякі з цих посольств мали своє закріплене від 1918 р. існування, коли отримали повне визнання від Центральних Держав. Але Центральні Держави перестали відігравати якунебудь поважну роль в європейській політиці після поразки 1918-1919 рр. Представництва УНР в Парижі, Лондоні та Вашингтоні були неофіційними і лише толерованими.

Коли ж і уряд УНР опинився в екзилі, мірою того, як його шанси на повернення з місяця в місяць зменшувалися, роль та статус наших дипломатичних представництв також слабшали. Поки країни, де наші місії мали свої осідки, не увійшли ще в якісь зв'язки з Советами, місії УНР продовжували діяти, виконуючи мінімальні адміністративно-консульські функції, як також подекуди провадячи квазидипломатичну, в головну інформативну діяльність та шукали підтримки й прихильності в урядових, журналістських і парламентських колах. Визнавалися пашпорти та інші документи, видавані цими місіями, підтримувано їхню роль в допомозі й опіці над українськими громадянами, згодом емігрантами.

Коли харківський уряд за допомогою Москви розпочав в 1921 і 1922 рр. свою акцію підривання статусу УНР, ситуація значно

змінилася. Про становище в Польщі вже була мова. Те саме сталося з Ваймарською Німеччиною, яка, як країна, що програла в Першій світовій війні, не мала вже ніяких амбіцій вести якусь активну українську політику. Уряд Радянської Росії та УСРР швидко запропонували нормалізацію стосунків, що означало формальні договори та встановлення дипломатичних взаємин. Москва і Харків вислали до Берліну свої повпредства (повноважні представництва), а це означало зірвання стосунків з посольством УНР, що німці були готові вчинити більшою мірою, ніж поляки, які ще грали якийсь час на два боки. В Берліні, як відомо, був навіть інцидент, коли будинок і майно посольства УНР легально передали харківському представникові відповідно до міжнародно-правного принципу про "перемство" (правну спадковість). З появою і активною діяльністю повпреда Володимира Авсема (повноважного представника УСРР) посол УНР Роман Смаль-Стоцький мусів залишити Берлін і далі ділив долю колег у Празі або Варшаві, де ставилися дещо прихильніше до українських дипломатів. Подібною була ситуація в Австрії, яка не мала активної української політики. Коли Харків виявив, досить пізно, бажання внормалізувати взаємини, австрійський уряд погодився на це і на початку 1922 р. акредитував посла УСРР у Відні Юрія Коцюбинського. На цьому скінчилася кар'єра посла УНР Григорія Сидоренка.

В Празі взаємини були дещо інші. Молода чехо-словацька республіка виявила деяке зацікавлення Україною, хоча б тому, щоб мати на Сході слов'янського союзника, в крайньому випадку й у формі самостійної України, якщо не демократичної Росії. Посол УНР Максим Славінський, що зайняв свій пост в 1919 р., одержав від початку напівофіційне визнання і в тій якості був доволі активним, зокрема опікуючися значною кількістю втікачів з України. Маючи добрі взаємини з чеськими урядовими та неурядовими колами, українські політичні емігранти знайшли тут далеко прихильніше ставлення з культурного і соціально-побутового погляду, ніж емігранти та втікачі в Польщі. Тут фактично перебував, якщо не політичний, то інтелектуальний центр українців в екзилі. Для советів було дуже важливо його неутралізувати. Вже в 1920 Р. уряд УСРР вислав Михайла Левицького як повноваженого представника до Праги, але його статус не був офіційним. Він діяв паралельно з посольством УНР радше як толероване представництво, займаючися агітацією та диверсією серед українських емігрантів. Щойно в червні 1922 р. підписано угоду між УСРР і Чехо-Словацькою Республікою, на підставі якої обидві сторони встановили нормальні дипломатичні взаємини. Тоді за Левицьким визнано статус дипломата, а місія УНР самозліквідувалася.

З українських місій, що знаходилися в сусідніх центрально-євро-

пейських країнах, найдовше проіснувала місія Румунії, що її очолював Кость Мацієвич. Румунія до кінця не вноормалізувала стосунків з радянськими республіками і, зацікавлена у союзникові на Сході, який ще до того відмовився б від Басарабії, толерувала, навіть сприяла місії УНР. Букарешт не став важливим центром політичної активності УНР, бо впливи Румунії в європейській політиці були мінімальні, також і не були наявні засоби сприяння УНР.

Як уже сказано, становище дипломатичного невеликого персоналу УНР почало швидко погіршуватися, головню, через брак фондів, але також у висліді змінених стосунків між центрально-європейськими країнами та Советами. Дуже швидко, вже від початку 1922 р., уряд УНР почав утрачувати атрибути типового екзильного уряду (аналізу подамо пізніше!) і ставав радше екзильним політичним центром, хоч, правда, з прикметами легітимного останнього уряду незалежної України, що опирався накиненому зовнішнім чинником урядові УСРР.

Хоч умовно, не з погляду міжнародного права, ми далі застосуємо термін екзильного уряду УНР, проте, він вже не має ні такого статусу, ні властивих йому прикмет. Тому перший період екзильного уряду, від часу залишення ним України в листопаді 1920 р. до початку 1922 р., можна б назвати типовим періодом, що відповідає вимогам і характерові діяльності екзильного уряду, як орган, що ще має пов'язання з країною, яку залишив, і реальні шанси на повернення собі попереднього становища територіяльного уряду.

Ситуація після 1922 р.

Після 1922 р. починається період УНР, центр якого є носієм ідей української незалежності в дусі УНР і деяка активність якого, а тим більше форми та номенклатура нагадують державну інституцію, проте, з погляду міжнародного та державного права це вже не державна й навіть не квазідержавна інституція. Міжнародне право вже не вважає такий центр екзильним урядом. Все ж з поглядду української політики, ідеології і моральних принципів уряд УНР в екзилі, не зважаючи на невластиву термінологію, виповняв далі краще чи гірше функції спадкоємця уряду УНР, а його речники намагалися зберегти вірність тим принципам, на яких УНР було створено. Щобільше, сучасний режим на Україні вважав його за такий і чимало присвячував енергії та засобів, щоб поборювати саме як свого контрагента чи навіть загрозу для себе, себто як "антиуряд". Тому варто й цей період детальніше розглянути під кутом його діяльності та з інституційного погляду, тим

більше що в нашій політичній традиції прийнято його далі вважати періодом екзильного уряду.

Йдеться про 1922-1939 роки, що цікаво відзначити, не синхронізуються з періодом екзильного уряду Західньо-Української Народної Республіки (ЗУНР). Між іншим, період цього останнього закінчився шойно в 1923 р., тобто тоді, коли міжнародні постанови позбавили його легальної основи на дальше існування та діяльність як екзильного уряду Східньої Галичини. Тоді уряд ЗУНР, як відомо, самозліквідувався, в той час як уряд УНР, не маючи подібних привілеїв, а згодом втративши їх і потенційно, продовжував існувати. Це можна уважати з політичного та ідейно-морального погляду високою вартістю, що, проте, під поглядом міжнародного права вже не мало попереднього значення.

Т. зв. варшавський або варшавсько-паризький період нашого екзильного уряду ще можна поділити на дві частини: до смерти Петлюри та після смерти Петлюри. Як вже сказано, цей поділ не має суттєвого значення, але, очевидно, головна зміна полягала в тому, що з Петлюрою ще був живий носій влади з України, а зміни після нього вже більше базувалися лише на продовженні традиції й менше на особовій тягlostі чільного носія влади.

Хоча б схематично представимо цей другий період у житті екзильного уряду. З погляду української легітимності (і легальності!) мабуть, неварто квестіювати перехід влади і зміни в 1926 р. Все відбулося згідно з "Законом про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР" від листопада 1920 р. заступник голови Директорії і Головного Отамана військ і фльоти УНР належав безпосередньо до уряду УНР ще на рідних землях, він був міністром і прем'єр-міністром УНР. Новий прем'єр Прокопович належав до тієї самої категорії діячів, які ще недавно відповідали за державнотворчий процес української нації. Також інші діячі в новому екзильному уряді належали до твердого ядра УНР. Легітимність могло послабити хіба те, що частина партій відійшла від програми екзильного уряду УНР, а зокрема діячі ЗУНру поставилися в опозицію до нього через пропольську політику УНР від 1920 р.

Попередньо згадано, що існували три осередки діяльності екзильного уряду УНР: Варшава, що була осідком Лівіцького, спадкоємця Петлюри, і кількох міністрів. Тут зокрема продовжувалася військова традиція, може навіть тому, що деякі старшини УНР пішли на контракткову військову службу до польської армії. Варшавський Український науковий інститут, фундований і підтримуваний поляками, виконував позитивну науково-дослідну працю, зокрема в ділянці вивчення взаємин в УСРР. Прага не була таким визначним центром УНР, але тут між українськими інтелектуалами було кілька впливових діячів УНР. Дійовим центром, головню в

площині зовнішньої політики, був Париж, де від 1924 р. жив Прокопович, прем'єр-міністр з 1926 р. Тут також жив і працював Олександр Шульгин, що був головою дипломатичної місії УНР в Парижі від 1921 р., а в 1924 р., після того, як Андрій Ніковський від'їхав на Україну, став міністром закордонних справ.

Діяльність екзильних устнов

Зовнішня діяльність екзильного уряду УНР концентрувалася довкола таких проблем і ділянок:

а) оборона засад політичної незалежності України й дуже витримана антирадянська позиція (поважний закид висували на адресу урядові УНР, що він не боронив принципу соборности, зокрема стосовно до Польщі!);

б) зусилля здобути визнання для української проблеми та принципу незалежності в міжнародних організаціях, наприклад, у Лізі Націй активністю у товариствах сприяння Лізі;

в) зацікавлення в питанні українських національних меншостей контролювали українські території в Польщі, Чехо-Словаччині та Румунії;

г) оборона статусу українських емігрантів перед міжнародними організаціями (справа паспортів Нансена та співпраця з Головним Комісаріатом в справах біженців в Женеві);

г) шукання й розбудова спільного фронту боротьби з неросійськими народами СРСР і творення ширшого антиросійського блоку, т. зв. Прометеївський рух;

д) прозахідня орієнтація політики та кіл УНР, зокрема на Францію, менше на Англію, та утримування добрих взаємин із союзниками Франції в Східній Європі. Орієнтація на "союзників" була загалом інтервенціоністична.

Переглянемо, хоч схематично, деякі з цих ділянок.

Принципову позицію до радянського режиму як окупаційного найкраще характеризує уривок із звернення уряду у 10-ліття Четвертого Універсалу: "Уряд український поверне на рідну землю з тими гаслами, які він виніс з неї та беріг на чужині, щоб передати їх на руки господаря землі української — її суверенного народу. Ті гасла: державна незалежність суверенної України, народоправний і демократичний лад... вся влада — народові українському, вся земля — трудовому селянству". Наступна цитата ілюструє орієнтацію на зовнішні сили: "Всі могутні держави починають розуміти, що бажаний спокій і добробут наступлять в Європі лиш тоді, коли Україна матиме своє право на незалежне державне існування" (*Тризуб*, IV, 22. І. 1928, стор. 3).

Подібну заяву склав екзильний уряд в десятиріччя заснування

Української Центральної Ради: "Звіт з діяльності уряд УНР дасть на українській землі. Туди поверне він з тим прапором, що з ним ми вийшли, скріпивши ідею нашої державности ширшим досвідом і чином, відкидаючи всякі орієнтації, союзи та умови, що якимнебудь способом мали б обмежити повну зовнішню незалежність та внутрішню самостійність Української Держави" (*Тризуб*, III, 8. 5. 1927, стор. 3).

Не здобувши членства в Лізі Націй в 1920 р. під час розгляду прохання про членство України в цій міжнародній організації, бо в той час українська армія та уряд вже покидали українську територію, уряд УНР звів свої дипломатичні зусилля з її міжнародною концепцією та підготовки місця для України в ній. З тією метою кола УНР, як своїм порядком також прихильники ЗУНР, створили товариства сприяння Лізі й виступали на напівофіційних форумах з програмою захисту українських інтересів. Серед діячів УНР були активними в тому русі Андрій Яковлів, Роман Смаль-Стоцький, Микола Шуміцький та інші. На багатьох конгресах Міжнародної унії виступали українські речники, які актуалізували українську проблему. Один із них в лютому 1930 р. в Брюсселі прийняв українську пропозицію про утворення постійної комісії східноєвропейських справ при Унії, де Шульгин був референтом. Варто згадати також співпрацю Шульгина в Міжнародній Дипломатичній Академії, що була радше вислідом його наукових і особистих зацікавлень, але цю працю, як і участь українських науковців в Міжнародному комітеті інтелектуальної співпраці при Лізі Націй, слід записати на рахунок активності діячів УНР.

На відтинку оборони прав українських меншостей в країнах Східної Європи діяльність членів екзильного уряду була менш помітна та корисна. Вони іноді виступали на форумах згаданої Унії в рамках товариства Ліги Націй і то в не дуже бажаному дусі, за що їх слушно критикували галицькі представники. Виступ таких діячів, як Шульгин, зводився до того, що це внутрішня справа даних країн і УНР не втручається у справу меншостей, речниками яких екзильний уряд не є.

Відтинок оборони статусу українських емігрантів і їхнього права мати окреме визначення української національності був єдиним, на якому кола УНР були активними. Засноване в 1920 р. бюро в справах біженців з Росії не визнавало іншої національності (громадянства), крім "російського" та "вірменського" (бо Вірменія мала на початку повне міжнародне визнання!). Українських емігрантів змушували приймати посвідки, що визначали, що вони є "de nationalité russe". Проти цього вели в 1920-их рр. боротьбу українські громадські чинники під впливом центру УНР. Повної перемоги не добилися, але вже в 1928 р. українців прийняли до

складу Дорадчого комітету при Головному комісарі в справах біженців у Женеві.

В справі творення спільного фронту з іншими неросійськими народами від початку нав'язано співпрацю в Парижі та Варшаві між речниками еміграції з України, Північного Кавказу, Азербайджану, Вірменії, Грузії, Туркестану. Іноді включали сюди й донців та кубанців. Цій акції сприяли деякі кола в Польщі та Франції. Прометейський рух найкраще виявив себе в виданні журналів — спочатку "Prométhée 1926-1938 pp., а пізніше "Revue de Prométhée" (1938-1940).

Зовнішньополітичні функції екзильного уряду УНР виконувало спочатку дещо активне в Варшаві міністерство закордонних справ на чолі з Ніковським, але швидко виявилось, що здійснення такої діяльності в Варшаві було об'єктивно неможливе, і тому центр ваги зовнішньополітичної діяльності перенесено до Парижу, до т. зв. української місії на чолі з Шульгином. Туди невдовзі перейшов і голова Директорії. Місію створено після зліквідування чи відкликання української мирної делегації, очоленої в 1919-1921 рр. графом Михайлом Тишкевичем. Шульгина призначено виконувати обов'язки міністра закордонних справ 1924 р. з означенням здійсненням функцій голови місії в Парижі. Оскільки певні чинності та обслуги для українських емігрантів, виконувані місією, визнавали французькі урядові чинники, Шульгин прикривав і свою дипломатичну діяльність місією. Агентура місії швидко зменшилася кількісно, хоч її ролі, як установи опіки над емігрантами, збереглася до кінця. Місія діяла як еміграційна служба, набираючи характер консульської установи. Однак, вона такого визнання не мала, зокрема після встановлення нормальних взаємин між Францією та СРСР.

Подібні місії існували ще в Болгарії до 1924 р., а значно довше у Румунії (голова К. Мацієвич). Швидко припинили своє фактичне та формальне існування місії УНР в Празі та Берліні.

Якщо йдеться про паризький період діяльності міністерства закордонних справ, в більшості його персонал був ідентичним з персоналом місії. Дехто з його позапаризьких співробітників жив у Празі, Брюсселі або Варшаві. Але вони лише писали окремі меморандуми, спогади, статті, очолювали або популяризували певні акції, про які вже була мова. Колегіального органу міністерство не мало, як і постійного ширшого персоналу. У Парижі тісно співпрацював з Шульгином сам номінальний прем'єр Прокопович, бо властивий уряд у Варшаві очолював Лівіцький. Головною віссю української зовнішньополітичної діяльності був Париж-Варшава з побічними відгалуженнями в Женеві з метою контакту з зовнішнім світом, як також у Празі — для зв'язку з українським науковим і політичним активом.

Міжнародно-правна аналіза

Переходимо, з черги, до міжнародно-правної аналізи екзильного уряду УНР на тлі тут уже проаналізованих і ширше з'ясованих політичних фактів. Поняття екзильного уряду входить у гру, коли легальний уряд якоїсь країни приневолений залишити свою територію у висліді війни та ворожої окупації і тимчасово встановлює свій осідок на чужій території, звичайно союзної держави.

Будучи легальним, такий уряд не потребує нового визнання, але потрібно, щоб уряд, на чий території екзильний уряд опиняється, дав на це свою згоду. Назовні екзильний уряд продовжує представляти свою державу, як також диспонує державним майном за кордоном. Такий уряд зберігає договірні права, юрисдикцію над державним апаратом і військовими частинами, якщо вони є за кордоном. Він втрачає найголовніше, свою територіальну зверхність. Поки новий уряд ефективно не опанував ситуацію на окупованій території і не здобув міжнародного визнання, екзильний уряд має право виступати від імени своєї території, навіть приймати для неї певні законодавчі й адміністративні акти. Важливо, щоб екзильний уряд виявляв зусилля здобути ефективний контроль над утраченою територією, перед усім воєнними діями. Без цього, він утрачує потенційне право на свою територію. Укладення миру з окупантом так само позбавляє екзильного уряду права висувати легальні претенсії на свою територію.

Ганс Кельзен, відомий австрійсько-американський правник, висуває такі дві передумови збереження статусу екзильного уряду: а) тимчасовий стан "екзильности", коли уряд лише переходново знаходиться на чужій території, при чому робить зусилля повернутися до стану територіальної зверхности, і б) стан війни екзильного уряду з тимчасовим окупантом, іншими словами, екзильний уряд повинен робити зусилля привернути стан повної ефективности, включно з контролем над утраченою територією.

Слід додати, що визнання інших країн, щонайменше деяких потрібне для збереження статусу екзильного уряду, зокрема конче потрібне таке визнання від держави, на території якої такий уряд тимчасово перебуває. Кельзен далі твердить, що уряд перестає бути екзильним, якщо він остаточно втратив територію і якщо там закріпився інший уряд, незалежно від того, чи останній є революційним, чи накинутим іншою силою. "Ті, що називають такий уряд урядом в екзилі і таким його трактують, займаються фікціями", — пише Кельзен у своїх *Принципах міжнародного права* (Principles of International Law) (друге видання, 1966, стор. 412).

Як у світлі цього дивитися на екзильний уряд УНР аналізо-

ваного періоду, тобто між двома війнами? На початку, коли уряд УНР відійшов з української території в листопаді 1920 р. зі своїм апаратом і військовими частинами, цілком певно, він таким був. Гостинний уряд Польщі його прийняв на своїй території і таким його вважав. Плян військової конвенції, визнання його зверхників, як також дальше плянування та ведення боротьби, навіть партизанської, були доказом на те, що цей уряд робив зусилля здобути власну територію. Але одночасні спроби, а згодом і факт замирення Польщі з Радянською Росією та Україною, хоч не шире, але згодом завершене, укладення Ризького договору і всі його дальші послідовні заходи, включно з наполяганням на обмеженій діяльності екзильного уряду УНР і виїзд його чоловіго представника — символа української державности — позбавило цей уряд важливого атрибуту виконання своїх функцій. Так само й ефективність контролю над окупантом України, а при цьому й малоефективні спроби екзильного уряду відновити власний контроль над українською землею, позбавили його повністю статусу міжнародно-правної одиниці. Це сталося десь наприкінці 1922 р. Тоді уряд перейшов на становище політично-визвольного центру, хоч зберігаючи номенклатуру й зовнішні ознаки уряду, які, проте, не мали значення в міжнародному праві. Як такий, він мав певну вартість лише в українській політичній думці та в змаганнях не лише еміграційній, але, цілком певно, й деякої опінії на Україні.

В такому розумінні уряд може існувати у свідомості людей, для яких цей стан є бажаним, як і певна політична візія та програма. Але з погляду міжнародного права, як сказав Кельзен, це фікція.

Все ж заслуговує на увагу те, що цей уряд як політичний центр існував за кордоном, реорганізувався, намагався зберегти зовнішні ознаки нібито уряду, а головню що його послідовники культивували номенклатуру уряду, зокрема були одержимі містиккою власного національного уряду, як легального, легітимного контрагента уряду узурпатора, нав'язаного окупантом. Все це — політичні категорії, похвальні та морально шляхетні, проте, не мають нічого спільного з міжнародним правом.

Можна, без сумніву, вивчати феномен уряду УНР в екзилі як чинник політичної мобілізації серед еміграції та в Україні, можна його розглядати, як певну послідовність і морально-політичне явище суспільної свідомости та політичної культури. При цьому, напевно можна давати високі оцінки носіям ідеї уряду УНР. Можна говорити про його легальність з погляду українських конституційно-правних актів, як також про легітимність у протизвагу до уряду УРСР, і про це знайдуться аргументи на його користь. Але це дискусія поза нашою темою.

Дещо з аналогій

Для доповнення цих розважань варто ще вказати на подібні явища й факти в інших народів, у ту чи в пізнішу добу.

Наприкінці Першої світової війни польський і чехо-словацький визвольні комітети в Парижі під кінець своєї діяльності, перед переїздом до звільнених країн дістали визнання як урядів, щось на взірць тимчасових урядів. Вони в тій ролі укладали договори, виявляли деякі акти зверхности над підпорядкованими їм збройними силами і повернувшись до своїх країн, ставали повноцінними урядами. Їхнє визначення іншими державами, головно могутніми потугами, як і легітимність, в опінії власного громадянства, надавали їм легальної правної можливості і з погляду міжнародного права.

Уряди, що залишили свої країни, як і наш, після радянської окупації, серед них грузинський, вірменський та інші, мали різну ролю. Здається, лише грузини та українці найдовше й досить виразно культивували практику екзильного уряду. Білоруси мали якийсь дуже недосконалий ерзац екзильного уряду, сам голова якого виїхав до Радянського Союзу. Гетьман Павло Скоропадський не відновляв екзильного уряду (правда, це не був останній діючий уряд на Україні!), алеж він був претендентом вже на особисту монархістську владу як керманіча монархістського руху. Як згадано, уряд ЗУНР сам перестав існувати, коли відпали міжнародно-правні основи для його існування як екзильного уряду.

Друга світова війна та німецька окупація країн Центральної та Західної Європи створили ґрунт для низки екзильних урядів. Це були здебільшого уряди, які не здалися окупантові, не уклали з ним миру, переїхавши зі своїх країн до Парижу чи згодом до Англії. В Парижі діяли чехо-словацький і польський уряди в екзилі і, поки в червні 1940 р. не переїхали до Англії, перший не був спочатку "екзильним", але постав пізніше у висліді його визнання альянтами!); уряд Югославії переїхав до Лондону з Каїру, а грецький там лишався весь час. До них у Лондоні приєдналися голландський, бельгійський, данський, норвезький і люксембурзький уряди.

Всі вони мали повне визнання, перебували в стані війни з Німеччиною, здійснювали всі прерогативи державного уряду за винятком територіяльної зверхности. Не було тільки французького уряду в екзилі, тому, що такий уряд не виїхав з Франції. Існували квазідержавні органи у французьких колоніях, незайнятих німцями, що не підлягали владі уряду Віші, та існував Комітет Вільної Франції в Лондоні на чолі з генералом Ш. де Голлем. Але він не був урядом в екзилі, хоч виконував цілу низку подібних функцій. Це був

радше визвольний центр, який, шойно повернувшись на французьку територію, одержав статус тимчасового уряду.

Єдиним східноєвропейським урядом, який повернувся до своєї країни по війні чи в час війни, був, хоч після деякої реорганізації в Москві, чехо-словацький уряд Едварда Бенеша. Але з правного боку це був той самий уряд, що діяв у Лондоні. Не повернувшись з Лондону передвоєнний польський та югославський королівський уряди. Останній перестав існувати, а польські емігрантські політики продовжували своє існування, толеровані англійськими чинниками в рамках еміграційної устнови, але вже без міжнародноправного визнання. Таке визнання здобув варшавський уряд національної єдності. Можна б сказати, що польський лондонський уряд зазнав такого ж трактування в Англії, як і уряд Петлюри-Лівицького в Польщі між двома війнами. Він утратив також і свою легітимність тим, що вже перестав бути виразником волі й прагнень не лише польського суспільства в країні, але й великої частини польської еміграції.

В останніх подіях поза Східною Європою варто нагадати кілька прикладів. Китайський національний уряд на Тайвані не вважався екзильним, бо перебував і ефективно діяв на частині китайської території. Але доволі довгий час, завдяки визнанню інших держав, він жив легальною фікцією, що є урядом усього Китаю. В'єтнамці, що їх комуністи вигнали разом з американцями з Південного Китаю, не пробували ні творити новий уряд у вигнанні, ні продовжувати діяльність колишнього уряду у Сайгоні. Натомість є низка в'єтнамських політичних груп і центрів, що борються за національний В'єтнам. Те саме стосується й до Куби. Уряд Баттисти не став екзильним, а міжнародне право не визнає новостворених екзильних урядів, хіба що тимчасових, якщо вони можуть стати ефективними й виконувати хоча б частину державних функцій.

Проте, діє уряд Хмеру (себто національної Камбоджі), частково на окраїнах національної території, частково в сусідніх країнах. Він, хоч поважно переорганізований, тепер знов очолений принцом Сануком, визнаний урядом в екзилі, і як такий зберігає членство в ООН, і перебуває в стані війни з окупантом і його маріонетковим урядом. Як довго це може продовжуватися, важко сказати, але політичні факти (існування і боротьба цього уряду та його збройних сил) і міжнародне визнання сприяють його статусові як національного уряду. Цікаво зазначити, що немає афганського та іранського екзильного урядів, хоч син покійного шаха Ірану є претендентом на іранський престол.

Ще один варіант екзильного політичного центру вже з нашої географічної орбіти напрошується на обговорення. Балтицькі країни не мають екзильних урядів на зразок польського чи уряду УНР, хоч

їхня міжнародно-правна ситуація виглядає кориснішою, ніж польського чи нашого "урядів" а екзилі. Адже прислання балтицьких країн до СРСР не визнане деякими державами, в тому числі й США, а радше вважається нелегальною тими країнами, що послідовно відмовляються її визнати. Проте, балтицькі політичні еміграційні центри не створили своїх екзильних урядів. Функції репрезентації окупованої Литви та литовської державности, наприклад, здійснює литовський дипломатичний корпус. Його очолює старший дипломат, тепер голова місії у Вашингтоні. Поза тим існують політичні центри визвольної боротьби, серед них Верховна Рада Визволення Литви (ВЛІКАС) з осідком у Нью-Йорку, але ця остання не має ні дипломатичного визнання, ні претенсій на екзильний уряд.

Дуже подібно до балтицького випадку сталося й у колишній Росії після більшовицького перевороту. Після арешту та розігнання членів Тимчасового уряду Російської республіки ні Олександр Керенський, ані його колеги не спромоглися продовжувати його діяльність на російській території чи згодом за кордоном. Замість нього виникла низка регіональних урядів. Але фікція Російської держави в рамках міжнародного права продовжувала існувати не лише в очах колишніх союзників Росії, але й багатьох нейтральних держав у час війни. Російську дипломатію визнавали й респектували в багатьох столицях не лише в час громадянської війни, але й якийсь час ще після перемоги більшовиків. Призначеного урядом князя Львова російського посла в США Бахматєва визнавали як такого й після повалення Тимчасового уряду. Щобільше, в 1922 р. його наступник Сергій Угет мав такий же офіційний статус дипломата. Російські дипломати в інших столицях користувалися подібним становищем, хоч не існувало екзильного російського уряду. Була тільки російська політична конференція, своєрідний координаційний осередок.

У підсумку, повертаючися ще раз до статусу екзильного уряду УНР, який так віддано зберігає стан окремого існування вже понад 65 років, себто від часу, коли носії ідеї УНР покинули українську територію, можна б так сказати. Його міжнародно-правне існування як екзильного уряду тривало лише короткий час безпосередньо після залишення України, коли він перебував коротко в Тарнові. Згодом він став з погляду міжнародного права політичним центром, що символізував, а для багатьох ще й досі символізує, ідеали незалежності тієї держави, що існувала в 1917-1921 рр., але урядом в екзилі (в технічному сенсі слова!) він перестав бути вже в 1922-1923 рр.

СПОГАДИ

ЛЬВІВ ПІД ЧАС ДВОХ ОКУПАЦІЙ

(Спостереження та записки очевидця)

Володимир Гординський

Палата митрополита Андрея Шептицького на Святоюрській горі у Львові була овіяна якоюсь таємничістю. Перед вхідними дверима звичайно стояли люди й чекали. І тільки пізніше, як я був одним із тих, що чекали, я зрозумів причину. Щоб увійти до палати, треба було потягнути за ручку дзвінка й ждати, поки монах-студит відкриє двері, а це тривало довго. Здавалося, що темп зовнішнього життя не досягав монаших келій.

Вхід до палати був через великий передпокій. Ліворуч була кімната ігумена о. Климентія Шептицького, а праворуч кімната о. Івана Котева, який, як монах, виконував ролю зв'язкового з зовнішнім світом. Спереду була канцелярія митрополита, в якій він перебував влітку. З канцелярії був вид на балкон, який мав перехід до саду. Взимку митрополит працював у канцелярії на другому поверсі, де була його спальня, а побіч — їдальня. І долішня, і горішня канцелярії робили враження бібліотечних кімнат. Американська журналістка МекКормік, яка 1939 р. написала статтю до *Нью-Йорк таймз* про ситуацію західньо-українських земель під совєтами, так висловилася про митрополита Шептицького: "Його стара ряса була цілком зношена і в його холодній і старечій палаті не було нічого, крім книжок. Того, чим він був, неможливо вбити".

Митрополит хворів на ревматичний артрит, який позбавляв його майже всієї сили в правій руці, а кілька разів на рік, за кожним разом упродовж кількох тижнів, був позбавлений сили й у лівій руці. Від років він був прикований до крісла без спроможности стати на ноги. Стан його здоров'я ускладнювався ще недугою емфіземи, яка через природжений брак білка спричинює роздуття або розтягнення легень з утворенням міхурців. Його довголітнім лікарем був Маркіян Панчишин. Після того, як Червона армія зайняла Галичину, Панчишина призначили професором внутрішньої медицини у Львівському університеті, а під кінець 1939 р. обрали ще й депутатом до Верховної ради. Тоді Панчишин передав опіку над митрополитом моєму братові Богданові, який був його асистентом.

Митрополит сидів у дерев'яному кріслі на колесах, а спереду була звичайна дошка, яка служила столом. Хоч митрополит мав їдальню, але звичайно їв у своєму кріслі. Його постать у кріслі

нагадувала здалека Мойсея Мікель-Анджельо, але тоді, як погляд Мойсея строгий, обличчя митрополита було лагідне й добре.

Митрополит отримував поміч від брата-студита, який ним піклувався. Однієї ночі ректор семінарії о. Йосиф Сліпий, який уже тоді таємно був висвячений єпископом, прийшов особисто за моїм братом Богданом, бо митрополит дістав запливний розлад серця. Пацієнтами брата в той час були о. ігумен Климентій Шептицький, о. ректор Йосиф Сліпий, дві доньки брата митрополита Лева, якого разом з дружиною розстріляли більшовики в їхньому маєтку. А в час німецької окупації пацієнтом Богдана був також брат митрополита Станіслав. Братові довелося перебрати лікарську опіку також над деякими жидами, яких переховували брати Шептицькі. Пригадую одну наглу поїздки до монастиря сестер Службниць у Пустомитах коло Львова, де переховувалися жидівські діти і де син львівського рабина Єхезкієля Левіна Натан тяжко захворів.

1943 р. стан здоров'я митрополита почав погіршуватися. Йому було тяжко дихати, ноги опухли й він часто діставав запалення легенів. В березні 1944 р. брат Богдан був змушений разом з усією родиною Гординських виїхати зі Львова передавши опіку над митрополитом своєму товаришеві лікареві Мартинові.

Коли 17 вересня 1939 р. Червона армія зайняла українські та білоруські землі, що входили до складу Польщі, вже 9 жовтня митрополит Андрей поділив Радянський союз на екзархати Апостольської столиці. Між ними були і екзархат Волині з частинами Полісся, Холмщини та Підляшся, на чолі якого митрополит поставив Миколу Чарнецького; екзархат Росії та Сибіру на чолі з о. Ігуменом Климентієм Шептицьким; екзархат Східньої України на чолі з Йосифом Сліпим, а єпископ Антін Неманцевич став на чолі екзархату Білоруси. Створення екзархатів і призначення екзархів митрополит Андрей здійснив на основі надзвичайних уповноважень, які він дістав від папи Пія X ще 1908 р. Спадкоємці пап затверджували та зберігали ці уповноваження, й цими уповноваженнями митрополит Андрей користувався вже 1917 р., коли в Петрограді призначив студита о. Леоніда Федорова екзархом Росії (розуміється, з виключенням України та Білоруси). Це висвячення о. Федорова папа Бенедикт XV затвердив через святу Конгрегацію для Східньої Церкви 24 лютого 1921 р.

Отже, наділений такою владою митрополит Андрей 1939 р. висвятив нових єпископів і скликав Собор Української Католицької Церкви (УКЦ), на якому винесено багато постанов. Але тому, що на правне скликання та проведення такого Собору потрібний дозвіл св. Престолу, а також тому, що всі постанови Собору належало переслати до святої Столиці для затвердження, з огляду на неможливість у той час безпосередньої комунікації з Римом, Собор прийняв свої постанови як такі, що зобов'язують до часу затвер-

дження Святою столицею. 26 вересня 1940 р. митрополит Андрей одержав невідомою дорогою листа від кардинала Алоїзія, державного секретаря Ватикану, датованого 30 травня 1940 р. в Римі, який повідомляв, що всі надзвичайні уповноваження та привілеї, надані попередніми папами Пієм X, Бенедиктом XV та Пієм XI, скасовуються. Митрополит Андрей, підкоряючися волі Святої Столиці, передав постанову Ватикану єпископам: Чарнецькому, К. Шептицькому та Сліпому на засіданні 12 жовтня 1940 р. Тільки єпископ Антін Неманцевич, який жив далеко від Львова, довідався про це шойно 21 січня 1941 р. Після прочитання листа з Ватикану митрополит Андрей повідомив єпископів, що юридично він уже не може прийняти їхньої резигнації на свої руки, бо він уже не має на це права, тому вони мусять залишитися на тих постах, на які він їх вибрав тоді, коли на те дане право мав.

Всі призначені єпископи повідомили про це Рим 24 січня 1941 р. також якоюсь кружною дорогою. Майже рік пізніше, 24 грудня 1941 р., кардинал Є. Тіссеран з Риму написав листа митрополитові Андреєві з повідомленням про призначення єпископів К. Шептицького, Сліпого, Чарнецького та А. Неманцевича апостольськими адміністраторами територій, на які їх поставив митрополит Андрей. Одночасно Святий Отець доручив митрополитові, як делегатові Святої Столиці, виконувати обов'язки керівництва вищезгаданими єкзархатами.

Моя родина була пов'язана з митрополитом у різних площинах. Батько Ярослав був спеціалістом старих українських рукописів і науково співпрацював з митрополитом. У листі до мене митрополит Андрей писав про сердешні стосунки які єднали його з батьком. Брат Святослав був студентом Мистецької школи О. Новаківського, яка була відділом політехніки Українського тайного університету. Митрополит Андрей був у тій школі професором історії мистецтва й спеціально стежив за творчістю мого брата.

Мої тісніші контакти з митрополитом Андреєм і ігуменом Климентієм Шептицькими почалися за німецької окупації Львова, коли вони доручили о. Йоанові Петерсові пов'язатися зо мною, щоб я допоміг йому зорганізувати фабрику взуття. Я ще за перших радянських часів у Львові, як хемік і спеціаліст шкіряно-хутряної промисловости, працював у цій ділянці практично та організаційно, тому звернення до мене не здивувало. Щождо о. Петерса, то він, римокатолицький священик з Німеччини, приїхав ще 1933 р. до Львова, щоб краще ознайомитися зо східнім обрядом Католицької Церкви. Після зустрічей з митрополитом Шептицьким о. Петерс 1934 р. вступив до монастиря оо. Студитів і став українським священиком. Співпраця о. Петерса з братами Шептицькими була дуже близька й сердешна. 1939 р. митрополит призначив о. Петерса священиком при церкві св. Варвари у Відні, а архимандрит о. Климентій імену-

вав його ігуменом оо. Студитів з усіма правами протоігумена та повноваженнями на Західню Європу та на мастки, які митрополит закупив для нашої Церкви в Німеччині. 1941 р. о. Петерс з першими відділами німецької армії повернувся до Львова й завдяки своїм німецьким зв'язкам дістав дозвіл на фабрику взуття, друкарню (яку він розмонтував у будинку облвиконкому ще перед тим, як німецька адміністрація встигла його перебрати) та на католицьке видавництво.

Фабрику взуття ми зорганізували восени 1941 р. в порожньому будинку на вул. Трибунальській ч. 16 у Львові. Фабрика називалася "Deutsche Schuhfabrik Solid". О. Петерс офіційно був власником фабрики, я був її директором. Магістер В. Качмарський був технічним керівником, бухгалтером — Є. Бирчак, а завідувачем відділом постачання — Іван Салаяк. Всі магазини та господарські справи були під контролем оо. Студитів. Фабрика діставала приділ шкіри та допоміжних матеріалів з точними визначеннями кількості продукції, яку з того матеріалу треба було виробити та здати. Але наші фахівці так уміло викроювали шкіру, що кожного дня залишався матеріал для манастиря, й це було головною матеріальною базою манастиря. Шкіру можна було міняти на харчі, одяг, ліки та інші продукти. А щоб дістати приділ для фабрики, треба було підплачувати німецьким урядовцям, для чого треба було мати фонди. Але ставки були устійнені, і оо. Студити могли їх оплачувати. Проте о. Петерса ми бачили рідко. Він полагджував справи пенсій українського духовенства та українських семінарій, заступався за українських в'язнів, розв'язував дієцезійні проблеми й був зв'язковим між українськими владиками та папським нунцієм Орсеніго в Берліні. До його функцій належала поміч українцям, засланим на примусові роботи в Німеччині, та їхнім священикам. Тоді УКЦ організувала широку акцію допомоги переслідуваним, в тому числі й жидам. О. Петерс активно включився в ту акцію й тільки в одних пивницях фабрики взуття Солід ми переховували й годували 16 життів. Однак те, що німець так активно включився в українське життя, особливо на зовнішньому відтинку, звернуло на себе увагу гештапа, і 11 грудня 1942 р. о. Петерса заарештували й по двох переслуханнях заслали до концтабору Дахав під закидом зради Німеччини. Фабрику гештапо закрило й запечатало. На другий день рано о. Котів стягнув мене з ліжка й забрав з собою до митрополичої палати. Розмова була коротка: митрополит висловив бажання, щоб негайно повернути фабрику від гештапа. На моє несміле зауваження, що це неможливе, о. архимандрит тільки сказав: "але це воля митрополита!". Тих кілька слів були сильніші за наказ. Але як? Найменша спроба заступатися за когось або за щось у гештапо кінчилася арештом або вивозом. Але я пригадав, що на виставці українських мистців я пізнав німця Георга Грізена,

віденського адвоката. Він був головою господарчого відділу дістрікту Галичина. Я з'ясував йому справу, що монах не може мати приватної власності й тому фабрика належить монастиреві. Після довшого торгу він погодився продати мені маловартісну картину за 30 тис. марок. На другий день я був у нього з архимандритом Климентієм, передав йому гроші, а він дав мені ключі до фабрики. Але гештапо мене заарештувало, бо я без їхнього відома зірвав печатки й пустив фабрику в рух. За кілька пар чобіт мені вдалося якось від них відчепитися.

Фабрику треба було перейменувати на "Schuhfabrik Studion" і автоматично перебрати її провід, так само як і провід католицького видавництва. Раз на тиждень я здавав звіт з праці о. Климентієві, а час до часу митрополитові. За деякий час митрополит передав через мене старий образ Мати Божої в готичному стилі Грізерові. Між іншим, усі жиди, які перехувалися на фабриці взуття врятувалися.

На засіданнях з о. Климентієм і з митрополитом ми обговорювали справи підприємства, видавничі справи, але також події дня та напрямні на майбутнє.

Беручи до уваги мої особисті зауваження та зауваження мені близьких мені осіб, я хотів би передати атмосферу, в якій працювали й творили брати Шептицькі. В першу чергу оба брати творили одну ідейну цілість. Все, що вони робили, було або спільно устійнене, або було спільним тому, що було вислідом того самого світогляду. Дії обох братів були завжди в межах обов'язкових законів, як церковних, так і світських. Вони віддавали кесареві те, що було кесареве, а Богові те, що належало Богові. Тільки тоді, як закони були протизаконні, вони з ними боролися. В той час окупаційна адміністрація довела економічний стан населення Галичини до найнижчого рівня. Люди на селах голодували, молодь не мала шкіл, людям бракувало праці й скрізь існувала повна безнадія. Але, не зважаючи на те, люди заховали свої традиції і їх обороняли. Брати Шептицькі ввійшли в ту духовість, жили життям свого народу й разом з ним творили українську Церкву. Вони не тільки були частиною свого народу, вони стали його ідеєю.

Духовість України — це духовість Київської Русі, виявлена у нашому світосприйманні й у наших обрядах. Церковні розбіжності між східними та західними частинами України були штучні, створені політичними потягненнями окупаційних урядів. Отож виникла здорова ідея: повернутися до первісного обряду, а для цього почати діалог між Українською Православною та Українською Католицькою Церквами. Митрополит писав: "повна злука грекокатолицького і українського православного віровизнання — це справа хіба дальшої майбутности... а зближення і взаємне пізнання необхідні до осягнення національної єдності". А щоб не було

непорозумінь, далі сказано: "ясно, що грекокатолік не може стати київським Митрополитом. Київський Митрополит мусить бути вибраний із православних чи автокефальних архиєреїв чи священників. Коли б він був з'єднаний із Вселенською Церквою, ми всі грекокатоліки підлягали б йому і я перший радо піддався б його зверхній владі.*"

Тільки 1943 р. могли ми роздобути папір на видання у Львові молитовника *Господи Возвах к Тебї* автором якого був митрополит Андрей. Ще задовго до Другого Ватиканського Собору в ньому є дозвіл для українських католиків ходити на православні богослуження, "бо в них є і правдива Служба Божа і правдиві Святї Тайни".

Українська духовість та наближення до православ'я відразу викликали неприхильну реакцію поляків і Російської Православної Церкви. Але і в українському таборі була течія, якій латинська церква була ближчою, ніж Українська Православна Церква. В тій другій групі були єпископи Іван Бучко, єпископ Григор Хомішин, деякі оо. василіяни і не мале число світських священників.

У травні 1934 р. ігумен о. Емануель Гойфельдер з групою німецьких студентів теології хотіли відвідати митрополита Андрея, щоб ознайомитися з УКЦ. Але митрополит був тоді у відпустку на вакаціях і їх прийняв владика Іван Бучко. І студенти, і о. Гойфельдер були дуже здивовані тим, що владика критикував український східній обряд і єкуменічні настанови митрополита Андрея. О. Гойфельдер став опісля ігуменом монастиря оо. бенедиктинів в Нідер Альтайх біля Пассава у Німеччині. Його зауваження, збережені у моєму архіві, характеристичні для атмосфери, в якій доводилося митрополитові працювати.

З власного досвіду знаю, що УКЦ, надихана ідеями митрополита Андрея, беззастережно допомагала людям, що були в потребі, не знаючи на національність чи релігію. Були випадки, що жиди, яких митрополит переховував, хотіли для рятунку перейти в католицьке віровизнання, але митрополит ніколи того не приймав, бо тільки шире переконання в тому, що в іншій релігії можна знайти кращий контакт з Богом, може спонукати людину до такого кроку. А як людина під тиском і не має вільного вибору, такий крок був би неширий і неправдивий.

УКЦ і брати Шептицькі творили нерозривну цілість. І сьогодні коли дехто з тих, кого митрополит переховував і хто був близько нього й знав його ідеї, а тепер їх заперечує, ми залишаємо їхні переконання на їхньому сумлінню.

І митрополит Андрей, і його брат Климентій строго додержува-

---

* Письма послання Митрополита Андрея Шептицького ЧСВВ з часів німецької окупації; (Саскатун;: Бібліотека Логосу Йорктон, Т. XXX, 1969, стор. 341.

лися всіх постів, проводили довгий час у молитві й були справжніми аскетами. Вони жили в справжньому вбозтві, бо все, що було в них, вони роздали церкві та бідним. А в допомозі нужденним вони були активні та винахідливі.

По закінченню війни в 1945 р. звільнившись з концентраційного табору о. Петерс, оскільки поїзди ще не ходили, пішки прийшов до мене. Я жив тоді з родиною у містечку Юберлінген над Боденським озером у Німеччині. Ми пробували організувати матеріальну базу для оо. студитів. Але цей проєкт треба було залишити, бо оо. студитів у Німеччині тоді було мало і ми не мали кваліфікованих робітників. Але все ж таки о. Петерс zorganizував теологічні курси для теологів, монастир, церкву в Крефельд-Трар і дім для старців, втягнувши до його проводу німців, бо своїх людей не було.

Але старі ресентименти тривали далі. В Авгсбурзі в таборі біженців під час українського католицького богослуження, на якому було багато православних, владика Бучко дуже різко виступив проти Православної Церкви. Подібні виступи повторилися й у інших українських таборах. О. Петерс запротестував проти цього, й справа закінчилася тим, що о. Петерсові заборонено виконання його обов'язків. Тільки після приїзду Блаженнішого Кир Йосифа Сліпого до Риму справу перевірено й знято заборону з о. Петерса. Але той уже не повернувся до праці в УКЦ. Він передав Блаженнішому повноваження, які він дістав від братів Шептицьких, і тепер на пенсії, очолюючи невеличку парафію латинського обряду в селі Грайнбах у Баварії. Але його захоплення ідеями братів Шептицьких ніколи не забувалося.

Доцінюючи заслуги о. Петерса в церковній площині, 26 серпня 1981 р. патріарх Антіохій, Александрії, Єрусалиму та всього Сходу Максимос V декретом ч. 213 іменував о. Петерса Архимандритом Єрусалиму, а 12 вересня 1985 р. президент Федеративної Республіки Німеччини нагородив о. Петерса хрестом заслуги на стрічці орденів заслуги Федеративної Республіки Німеччини. Державний міністер Ганс Маєр особисто вручив о. Петерсові цей орден в Баварському міністерстві освіти та релігії.

Характеристичний лист одержав о. Петерс з канцелярії архієпископа Мюнхену та Фрайзінгу (подаємо в українському перекладі):

Мюнхен, 20 жовтня 1985 р.

Високоповажаний отче пароху!

Від нашого особистого референта, радника ординаріяту д-ра Лотара Вальдмюллера довідалися ми, що на доручення баварського прем'єр-міністра, президент Федеративної Республіки вручив Вам хрест заслуги на стрічці орденів заслуги Федеративної Республіки Німеччини. Я дозволю

собі від імени генерального вікарія д-ра Гергарда Грубера, який під цю пору є в роз'їздах, передати Вам сердешні побажання. Ми тішимось від широго серця за те відзначення, яке визнала також і держава, яка висловила Вам подяку за Вашу багатогранну допомогу людям нашого часу, які через політичні взаємини потрапили в біду та потребу.

Те, що Українська Католицька Церква могла перетривати війну, було великою мірою Вашою заслугою. За те Ви мусіли піти на чотири роки до концентраційного табору в Дахав. Але, незламані й незахитані після звільнення в 1945 р., Ви продовжували Вашу віддану працю для людства, як священник для українських біженців, які були розкидані по всій Німеччині й наново шукали дому, як засновник і будівничий монастиря сестер студиток у Крефельді. Ваше далекоглядне світосприймання та Ваша дбайливість доходили до Святої Землі, де Ви надавали матеріальної помочі і учням, і студентам.

Ще багато дечого можна згадати, але цих кілька згадок хай вистачать за все, що Ви зробили для братів і сестер і в кінці для самого Господа Бога, який прийняв Вас до себе на службу.

Я радо користаю з нагоди, щоб сказати Вам: "Хай Вас Бог винагородить" за неоцінену духову опіку за останні роки на території нашого єпископства.

Хай Господь обдарує Вас багатьома добрими, гарними і в першу чергу здоровими роками після тяжких випробувань і виснажень Вашого життя і повної напруги і часто дуже тяжкої праці в змаганні за прихід Його царства на землі.

З братерським і сердешним поздоровленням
прелат Бернгард Еггер

Так чужинці зуміли оцінити жертвенну діяльність добродія Української Церкви, який у випробний для нашого народу час підтримував нашого великого митрополита та його замученого ворогом брата.

Екзарх Климентій Шептицький в 1956 р. був в'язнем у таборі Аякссі в Автономній Мордовській Республіці, і маляр Василь Конач зробив з нього рисунок. Це була вже хвора й фізично вичерпана людина, яка проте, добротою та прощенням викликувала подив навіть тих, що над ним знущалися. Він помер в'язнем 1 травня 1958 р.

Брати Шептицькі вже давно відійшли від нас, але їхній дух є між нами. Їхня візія поволі починає бути дійсною.

Поневолений народ, який усі принижують і який не мав сили тому протиставитися, брати Шептицькі духово піднесли й дали йому віру, надію та любов. Сьогодні ми вже бачимо, що їхні ідеї сильніші за час.

МОЇ УКРАЇНСЬКІ ДРУЗИ

(Із спогадів старого українофіла)

Ар'є Вольф

Якось мені довелося листати книжку Петра Мірчука *Зустрічі й розмови в Ізраїлю*.¹ Книжка не могла не зацікавити мене, бож я, як і автор, уродженець Галичини, себто Західньої України, й на додачу громадянин Ізраїлю від 1980 р. Проте, перший же розділ книжки під заголовком "Проблема жидівсько-українських взаємин" викликала в мене протест і полемічний настрій. Є в цьому розділі тези не тільки сумнівні, але й просто провокаційні. Наприклад, автор розповідає про те, що жиди прийшли на Україну не "як завойовники, як окупанти", а, навпаки "шукати захисту, тікаючи з західньої Європи перед дошкульним переслідуванням", і тому "повинні були налагодити в скорому часі добросусідські взаємини з українцями... Але вийшло зовсім не так". І тут автор ставить риторичне питання: "Хто винен? Господарі, які не вміли і не вміють догодити непрошеним гостям, чи може, гості винні, які в чужій хаті поведуться весь час так, що господареві терпець рветься?"² Стилізація цього питання така, що неважко здогадатися, яку відповідь бажав би отримати автор. Але він ухиляється від особистої прямої відповіді. Замість цього він посилається на авторитет професора Стефана Поссони, співробітника Інституту Гувера в Стенфордї, Каліфорнія, який "займався теж проблемою жидів в Україні". Я не знаю, хто такий Поссони й наскільки він авторитетний в цьому питанні, але весь цитований автором "висновок" Поссони в крашому випадку голослівний, а якщо бути менш дипломатичним, то він просто наклепницький.³

Оминаючи полеміку в цьому місці (сподіваюся, що в мене буде нагода для цього у відповідному місці), хочу зауважити, що в конфліктах між двома чинниками рідко буває так, що вся правда на одному боці та вся неправда — на протилежному. Як кажуть: "Andiatur et altera pars" ("Слід вислухати й другу сторону"). Існує жидівська історична наука, хроніки, преса, архівна документація тощо. Жидівських джерел Мірчук у названому розділі не цитує (якщо не брати до уваги дуже непереконливу цитату зі статті неназваного автора в *Ukrainian Quarterly*, літо 1961, стор. 107).⁴

Проте я пишу не наукову статтю, а мемуарний зарис, якщо хочете ностальгійний, в якому намагаюся доказати читачеві, що мене не слід зараховувати до тієї "величезної більшости" жидів, що, згідно з тезою Поссони, "переконані, що українці — невилічими

антисеміти".⁵ Антисемітські настрої розповсюджені скрізь, для цього є багато історичних причин, але думати, що весь український народ охоплений "невилічимим" антисемітизмом, може тільки "невилічимий" дурень. Не буває добрих і поганих народів, є тільки добрі і погані люди — скрізь! Те ж стосується до розумних і дурних народів. Такі узагальнення взагалі безглузді. В кожному народі є добрі і погані, розумні і дурні люди — звичайно, в різних пропорціях. Мій особистий досвід (а я людина літня й досвіду в мене вистачає) свідчить про те, що немає психологічного бар'єра для дружби між жидами й українцями, так що в певних сприятливих історичних умовах, на базі взаємних інтересів, може виникнути й дружба між обома народами як факт політичний. Осмілююся навіть твердити: жида, в силу історичної предиспозиції відвертіші для спілкування з іншорідними елементами, тому що спроможніші зрозуміти іншорідного, його ментальність, його культуру. Про що знову ж таки свідчить мій особистий досвід, яким і хочу поділитися з читачами.

І. Професор Василь Коваль

Про нині покійного викладача чортківської Вчительської семінарії (так іменувався в передвоєнній Польщі заклад, що готував учителів т. зв. "народних", себто початкових шкіл), Василя Ковалю я згадав уже в своїй споминальній статті "П'ять зустрічей з Тарасом Шевченком".⁶ Ця постать та історія нашої дружби заслуговують обширнішого трактування.

Познайомився я з професором Ковалем (будемо його так величати за галицьким звичаєм), мабуть, на початку 1930-их років. Я був у той час студентом Львівського університету. Учився я рік на математично-природознавчому факультеті, а потім, мабуть, із матеріяльних міркувань, перейшов на юридичний факультет, де пробув чотири семестри (юридичне навчання давало змогу залишатися вдома, з'являтися у Львові тільки на початку академічного року — для формальних процедур — та в кінці року — для складання курсових екзаменів, тим то воно й було дешевше). Але, власне кажучи, матеріяльні міркування були тут тільки приводом. У суті ж я страждав від якоїсь непевності в своєму справжньому покликанні. Тому я хитався, вагався. Ні математика, яку я любив та якою займався з успіхом (я склав усі екзамени, що називається блискуче), ні право не були моєю "стихією". Згодом я кинув навчання, заплутався в романтичну сердешну історію, а також у політику.⁷ Саме в ті роки нестабільності я усвідомив, що або мені стати філологом, або не буде в мене академічної освіти та професії. Студіювати просто заради хліба я був неспроможний. А тим, хто

мені допоміг пересилити свою духову кризу та вселив упевненість у тому, що я філолог, був не хто інший, як Коваль — хай йому сьє на тому світі світлість вічна, амінь!

Як я вже писав, познайомив мене з Ковалем його колишній учень "народний" учитель Юзеф Свйонтальський, поляк, що під моїм керівництвом готувався до гімназійної "матури" (іспиту зрілості), тому що мав амбіцію поступити в університет і придбати вищу освіту. "Базою" для знайомства з Ковалем виявилось наше спільне книголюбство. Сам Коваль був книголюбом природним і пристрасним. І таким же він був, з Божої волі й ласки, пристрасним філологом. Недовчений уніятський священик — не пам'ятаю, з якої причини він кинув богословське навчання, — він згодом одержав філологічну освіту. Учився він у Львівському університеті ще в австрійські часи, можливо, що завершив освіту в Віденському університеті. Не знаю подробиць, я не допитувався й не наважувався бути з ним фамільярним — навіть у самому розквіті нашої дружби. Адже між нами була велика різниця в віці: я — молодий студент 22-23 років, йому ж у той час було 45, можливо "з гаком". Пам'ятаю, що коли він діставав для мене книжку зі своїх безмежних книжкових запасів, або ж від мене брав у руки книжку, то руки його дрижали — можливо від хвилювання, бо книжка для нього була не просто "хоббі" й предмет колекціонування, а джерело радості, я б сказав чуттєвої насолоди. Злосливі шептали, що це дрижання від того, що в юності він був бабій... Можливо, що це так — був він тип незвичайної вітальності, справжній Гаргантюа галицьких масштабів. Але в час нашого першого знайомства це була вже людина статечна, одружений, зразковий сім'янин, батько двох хлоп'ят, яких я іноді мимохідь бачив, часом зустрічав, коли відвідував його в його скромному власному будинку на Вигнанці (так звалася дільниця Чорткова, що під старинним замком, збудованим в 16 ст. для захисту від турків). Відвідував же я його в 1931-1933 рр. доволі часто. Приймав він мене, часом у супроводі Свйонтальського, на веранді свого дому, скрізь заваленій книжками на українській, польській, німецькій, французькій і якій тільки хочете мовах. Він був справжній поліістор і поліглот, володів вільно українською, польською, німецькою мовами, читав по-французьки, по-англійськи, по-іспанськи, по-італійськи, розуміється також по-латинськи й по-грецьки. Підозрюю, що він одержав освіту з класичної філології, бо дуже любив латинську поезію (Горация тощо) і старогрецьку. Іноді любив Коваль блиснути передо мною й знанням старосврейської мови: "берейнитбара елогім ет гашамаїм вест гаарец..." — цитував він з пам'яті початкову стрічку єврейської біблії. Це були залишки богословських студій...

Отже, коли я маявся після тривалої перерви в навчанні, не зна-

ючи, куди мені податися, Коваль сказав рішуче: "Вольф, ви підіть на "філологію!" — "Це ж мертвечина" — відрізав я, підозріваючи, що він мене штовхає до древньої, клясичної філології. Він як погляне на мене іронічно, звисока — високий, широкоплечий, справжній велетень, — я аж почервонів. "Яка ж це мертвечина! Навпаки, це безсмертна, вічно жива наука, основа й джерело європейської, а значить і всесвітньої культури" — соромив він мене.

Проте, ідучи назустріч прагматичним міркуванням, він погодився на те, щоб я став неофілологом, а саме — вибрав німецьку філологію як головний фах, французьку ж як додаткову спеціальність. Так я з благословення чортківського Гаргантюа й став на путь філологічну, та якщо вийшов у люди, то цим забов'язаний Ковалеві..

Мало було однієї поради. Щоб бути прийнятим до навчання зі спеціалізацією в західній філології після трьох років, проведених на студіях з математики та права, треба було знайти переконливу мотивацію й заpastися деякою протекцією. Тут знову Коваль став у пригоді. Він дав мені два рекомендувальні листи до своїх колишніх академічних колег: один — на адресу Маріяна Ауербаха, видатного клясичного філолога й приват-доцента Львівського університету, другий — на адресу якогось дуже знаменитого професора-літературознавця, спеціаліста, здається, з літератури Ренесансу. Прізвище, на жаль, забув, тільки одне знаю: це була дуже важна риба у Львівському ставку. Не допомогли листи, не допомогла протекція: професор Черни, в той час декан філологічного факультету, був людина дуже принципова. Він відхилив мою просьбу, мотивуючи свою відмову моєю "несолідністю": "Пане Вольф, ви повинні або продовжити математичне навчання, або ж завершити юридичне. Тричі міняти напрям навчання, це несолідно..." Довелося мені їхати до Кракова, там видержати конкурсний вступний писемний і усний іспит. Мене прийняли. Два роки я провчився в краківській "Ягеллонці", рік опісля — йшов 1939 р. і "кінчалася" стара Польша — повернувся до Львова, а завершив я навчання в Ленінградському університеті в 1946 р. Таким чином я віддав німецькій і французькій філології 7 років, але все ж таки став філологом, захистив докторську дисертацію, "вийшов у люди"... Цей успіх можна записати й на рахунок Ковалю, вічна йому пам'ять!

Коваль був український патріот, але без романтичних ілюзій. Він любив свій народ, але любов'ю критичною. Він часто говорив мені про загальнокультурну й політичну незрілість українського селянства — основної маси українського народу. Він прагнув до державности, але гадав, що народ мусить до неї дозріти, і форсувати цей процес не слід. Він був далекий від усякого фанатизму, людина конструктивна, толерантна, відкрита для дискусії. Розуміється, ні крихітки антисемітизму. Жидівське населення Чорткова —

купці, ремісники, службовці, дрібний люд — дуже любили й поважали Ковалю. Тим більше що він гаразд був балакати з ними на "їдиш".

Востаннє я бачив Ковалю весною 1941 р., незадовго до вибуху німецько-радянської війни.

Помер Коваль мабуть у шістдесяті роки в таборі для перемішених осіб в Австрії, дружина його — в сестри в далекій Австралії, один син загинув на початку воєнних дій у Львові. Єдиний живий нащадок цього славного роду, син Борис, що проживає в Канаді, листується зі мною, і я пишаюся тим, що дружба перейшла в спадщину від батька до сина й залишилася теплою й сердешною.

II. Михайло П.

І цього українського друга, одного із найкращих у моєму житті, я уже згадав в іншому місці.⁸ На відміну від Ковалю, що був старший від мене чи не на двадцять з лишком років, Михайлик (так я йменував його ласкаво) був молодший від мене на три роки, отже, коли він поступив до чортківської польської державної гімназії імени Юліюша Словацького, я був уже учнем четвертої класи, до того ж визнаним "целером", що на жаргоні нашої гімназії означало: "відмінник", "той, що вирізняється". Моє прізвище у щорічному звіті гімназії друкували жирним друком. Іншими словами, я був величина, аристократ, а він — непомітний початківець, "tabula rasa". Тож спілкування між нами в той час виникнути не могло. Зауважив я Михайлика вперше чи не на факультативному курсі грецької мови, що його вів наш тодішній латиніст, "професор" Пшигодський. Курс був, як сказано, для тих, що бажали, і платний. Тих, що бажали, було не так і багацько, не більше десяти, з яких половина із щирого інтересу до древньої мови Гомера й Платона, а друга половина — із снобізмом. Гадаю, що Михайлик прийшов не із снобізмом. Він тоді — це було, мабуть, коли я був у п'ятій класі, значить в 1912-1917 навчальному році — зробив на мене враження хлопчини розбудженого, цікавого до знань. Я зовсім не підозрівав, що він українець або, як у нас говорили за старою галицькою інерцією, "русин". Ні зовнішньою появою, ні мовою він не видавав свого "русинства". Говорив бездоганною польською мовою без акценту звукосполучення "ав", "ов" тощо не звучали в нього дифтонгічно. Він був елегантний, завжди акуратно одягнений, причісаний, дуже ввічливий, схильний до жартів, веселий. А прізвище його звучало по-чеськи, ніяких українських асоціацій не викликало. Так я й прийняв Михайлика за ополяченого чеха.

Почалося наше справжнє близьке знайомство, що переросло в дружбу, щойно у львівські університетські роки (1930-1937). І тоді я

довідався, що П. зовсім не поляк, а широкий українець, та ще й з войовничих, принципівих. Як зав'язалася у нас дружба, вже не пригадаю точно, бож були ми тоді справжні ідейні антиподи: я, починаючи з шостої класи, все більше лівів, в студентські роки став комуністом, він же — українець — самостійник. Але ці ідейні розходження не могли пересилити взаємну симпатію. Михайлик допомагав мені, чим міг. З його рекомендації я давав приватні лекції синові директора сільської "народної" школи під Львовом і таким чином познайомився з симпатичною та культурною українською сім'єю Н. Я дуже шільно зблизився з братами Н., із яких молодший, гімназист, був моїм учнем, а старший, славіст і мистецтвознавець, студент Львівського університету, чимало вплинув на те, що я дедалі все більше схилявся до філології, і, таким чином, незалежно від проф. Коваля, допоміг мені зорієнтуватися в самому собі, в своїх смаках і здібностях. Разом з Михайликом ми склали єдину дружну компанію. Пам'ятаю, що коли в 1936 р. з приводу вбивства безробітного польською поліцією по Львову прокотилася хвиля демонстрацій, страйків і навіть барикадних боїв, коли запахло революцією, так що перелякані верхи адміністрації навіть утекли до Варшави, Михайлик і брати Н. симпатизували моїм соціальним поглядам. Але, не зважаючи на загальну атмосферу — це був період "єдинофронтових" і "народнофронтових" гасел — Михайлик із запалом відстоював примат національних справ: "Спочатку наведемо порядок у власній національній хаті, а відтак займемося питанням соціальної справедливості". Я ж з запалом запевняв, згідно з комуністичною догмою, що комуністична революція — панацея на всі національні та соціальні болячки. Ми сперечалися, але не переставали любити один одного й дружити.

В 1937 р. я переїхав з дружиною до Кракова, і стосунки з Михайликом обірвалися. Зустрілися ми знову, коли я восени 1946 р., після евакуації в воєнні 1941-1945 рр., знову опинився у Львові й випадково побачив Михайла, десь у самому центрі міста, який стояв на вулиці ... і продавав, а вірніше пропонував для продажу пару штанів. Це були тяжкі, голодні роки післявоєнного розгартіяшу й руїни. Михайло встиг тим часом одружитися, з'явилася донька, треба було прогудувати сім'ю, зарплати члена адвокатської колегії (він був за освітою юрист) не вистачало, й доводилося шукати додаткових атрибутів, щоб вистояти в боротьбі за існування. Я був у той час самотній — вибух війни в 1941 р. розлучив мене з родиною, я попав у потік безладної евакуації до глибини радянської Росії, в той час як дружина з маленьким сином залишилася в Чорткові й разом з братами й сестрами моїми та їх сім'ями загинула в жажітті німецько-фашистського "остаточного рішення"

жидівського питання... Так я повернувся до розбитого корита й до відчайдушної самотності... В той сумний час я знайшов притулок і підтримку в сім'ї Михайла П. Суперечки продовжувалися, "історична перемога" затуманювала мою свідомість: адже Червона армія розгромила фашистських людоїдів, тому ми повинні бути вдячні Радянському Союзові... Але все ж таки Михайло з дружиною оточили мене теплом і турботою, навіть маленька Анічка полюбила "вуйка Левка" (моє метричне ім'я Ар'є — це івритський відповідник Лева)..

Я вже писав про те, як Михайлик допоміг мені літературою, коли я організував у Торговельно-економічному інституті багатомовний вечір пам'яті Тараса Шевченка. Це було в 1948 р. На порозі ж наступного 1949 р., чуйні браві "органи" заарештували Михайлика, а згодом, в лютому 1949 р., м. і. 12 днів після другого одруження, і автора оцих спогадів. Двох ідейних супротивників поєднали, помирили єдиною формулою обвинувачення: "націоналізм". Звичайно Михайло виявився запеклим "українським буржуазним націоналістом", я ж таким же небезпечним злочинцем, тільки жидівським. Знайшовся все ж таки спільний знаменник. І ніби мало було цієї "кримінальної" спільності, то доля так хотіла, щоб у серпні 1949 р. оба злочинці зустрілися ... в пересильному таборі в бухті Ваніно на березі Тихого океану. Зустріч була дуже сердешна, я здобувся на "героїчний" поступок: майже весь свій запас хліба віддав другові, який шойно прибув з "транспортом" із Західної України, голодний, стомлений, скаржився на легені... Та перебування разом тривало недовго: за день-два не стало Михайлика у Ваніно. Відправили чи не на Індігірку, на найкрайнішу північ, "до білих ведмедів".

Йшли роки, здох "батько народів", почалися в "країні рад деякі зміни, "потеплішало", пом'якшав режим. Скинули мені 3 роки з мого десятирічного вироку, і оскільки в мене було півтора року "заліків робочих днів" — своєрідна премія "за добру працю" — я вийшов на волю, відсидівши в тюрмах і таборах Колими "тільки" без малого шість років. А потім з ласки Хрушова прийшла "реабілітація", і я навіть одержав "відшкодування", аякже: дві місячні зарплати!.. Але істотніше було те, що міг повернутися до викладання в вищих навчальних закладах і до наукової праці, захистив докторську дисертацію, став доцентом катедри німецької філології в Харківському університеті. Десь у 1970 р. я одержав звістку, а згодом і сердешного листа від Михайлика, мовляв: живий, здоровий, запрошує в гості. Таким чином ми зустрілися (сім'ями) втретє. З тиждень ми з дружиною погостювали в Михайлика, оточенні любов'ю й турботою всього сімейства в трьох поколіннях (у Михайлика була вже й онучка). Михайлик прогуляв нас у своїй автомашині по всій

Західній Україні, ми відбули носталгійну подорож до Чорткова — словом, пригадали юність. І вже ніщо нас не роз'єднувало, згладили свої ідейні суперечності... Повернулися ми з дружиною до свого самотнього харківського гнізда схвильовані, зворушені й шасливі: все ж таки ми не безнадійно самотні, є в нас на старості літ справжні й віддані друзі. Це сталося в 1977 р... А незабаром потягнуло нас на "історичну батьківщину", вирішили повернутися "до коренів", а "корені" в мене були — тільки я про них забув на час, у роки одурманення "світлим комуністичним майбутнім"... Написав я прощального листа до Михайлика, мовляв, набридло бути в гостях, хочемо додому... Не став Михайлик нас відмовляти, переконувати, що це примха, що пізно надумали, тільки висловив сум, що втрачає друга юности...

Коли потяг віз нас до кордону, ми викликали Михайлика телеграмою, і він з дружиною та донькою прийшли прощатися з нами на проміжну станцію. Обнялися востаннє, розцілувалися, обмінялися подарунками. Михайлик з дружиною пообіцяли листуватися з нами, і, справді, один чи два листи ми від них отримали. А потім листування припинилося. За зрозумілою причиною: недремне око. Претенсії не маю... Не тужу за старою батьківщиною: занадто великий та болісний у мене рахунок страждань і кривд. І якщо думки іноді скеровані в той бік, то тільки заради Михайлика та його сім'ї, їх би ще раз побачити, взяти в обійми, поцілувати рідненьких... Та чи живий ще Михайлик? Він був "сердешник", переніс інфаркт. У позаминулому році, туристами в Австрії, ми послали йому вітальну поштову картку мовляв, живі, здорові, чого й Вам бажаєм. Відповіді не було. Ось така жорстока дійсність у розколотому світі.

III. Анонімний рятівник.

В таборах Колими була в мене безліч друзів-українців, та я не запам'ятав їхніх імен і прізвищ. Я легко зближався з ними, завойовував їхні симпатії своєю українською мовою, знанням поезії (напам'ятав), фолкльору, пісень — і абсолютною відсутністю симптому "стукача"... Бувало, зайду в барак до краянів-"западєнців" (з'явилося таке потворне жаргонне слово), збираю хлопців гуртом, і лунають у таборі невільників непереможні, вільні українські народні пісні. Були в мене друзі-українці і з Наддніпрянщини. З одним із них, що став офіцером УПА, я зблизився на "пересилці" в Магадані (столиця Колими). Запам'яталося мені, як він з боєм признавався: "Тільки в УПА я вперше за все життя почув себе людиною". І за те почуття він розплатився 25 роками ув'язнення. Але найбільше врізався в пам'ять анонімний наддніпрянець, ніяк не

пригадаю ні імени, ні звідкіля родом. Назвемо його для зручності Степаном. Був він чорнявий, худий, молодший від мене, але незначно, за професією вчитель восьмирічки. У війну був командиром Червоної армії й попав у полон до німців. Удалося втекти, перебіг до французького руху опору, до "макі". За що вдячна батьківщина нагородила "зрадника" на повну "катушку" — 25 роками ув'язнення в таборах Колими.

Схрестилися наші долі на шахті імени Матросова Усть-Омчурського району. У цій шахті добували руду, що йменувалася "касєтерит". Що воно таке, я й досі не знаю, але сил і здоров'я я в цій шахті загубив чимало. Та ось опинилися ми з Степаном в одній бригаді. З балачок з ним я виніс найприємніші враження. Степан любив робити етнографічні спостереження, психологічні узагальнення, порівняльні характеристики ментальності народів. Нема значення, чи ці спостереження й узагальнення були науково цінні та правомірні. Головне, що це була людина вдумлива, що вона мислила. І виходило в нього, що німці в своїй масі жорстокі, схильні до насильства й знущання. А французи, навпаки — людяні, гуманні. Мене вразило, що саме ця людина, що виросла в країні, де людяність, права та гідність людини не мають ніякої ціни, найвищою вартістю й досягненням культури вважала людяність.

Незабаром (це було в 1950 р.) мені довелося переконатися, що для Степана людяність не пусте слово, а найглибше переконання, при чому переконання не абстрактне, а, так би мовити, дійове, що зобов'язує до практичної дії. Яюсь попали ми з ним разом у нічну зміну в "люк", тобто шахтовий "колодязь" з кількома "горизонтами" ("штольнями"). Нам довелося по косяках-полінах, що складали "кріплення" люку, залізи на найвищий "горизонт" і очищати його від руди, що накопичилася протягом денної зміни. Оскільки ми працювали відокремлено й без контролю, не було "поганяйл", то робота тягнулася в'яло, ми більше балакали, ніж працювали. І так, за балачками, і ніч пройшла, коли ми почули сигнал, що скликав нас збиратися у ліфти, щоб піднятися "нагора". Треба було злізти по косих полінах униз. Першим пустився в дорогу я, за мною на деякій відстані Степан. Поліна, що нам служили сходами, були розміщені були в принципі рівномірними відступами, але нескрізь вони були. Щоденні вибухи, взривні роботи, необхідні для того, щоб розкришити рудну "жилу", призводили до випадання окремих полін кріплення, а інженер техніки безпеки не дуже дбав про відновлення та поповнення кріплення. Отже, я злізаю, освітлення мізерне, десь зверху блимає підсліпувата лямпочка. Шукаю ногою в п'ятні наступну ступеньку, та дарма: немає. Тож ступаю ногою на кам'яний виступ у стіні, а цей кам'яний виступ виявляється великою сковзькою кригою... І ось сковзнула ліва нога, і я вишу на

одній правій руці охопивши пригорщею поліно. Підо мною безодня. Ще мить упаду, і залишиться від мене лише "мокре місце". "Степане", — кричу з відчаю, — "рятуй, а то загину". Степан не розгубився. Вмить спустився нижче, обома ногами ступив на мою праву пригорщу, що горячково чіплялася за поліно, нагнувся, простягнув мені руку, я схопився за неї, а він ривком підтягнув мене до сходина, на якій я саме стояв. Потім злізали ми вже водночас, обережно, допомагаючи один одному. Так своєю притомністю й завжди чуйною людяністю Степан врятував мене від неминучої смерти.

Невдовзі наші шляхи розійшлися, мене як "дистрофіка" перевели до іншої "командировки" (табірної одиниці) з полегшеним режимом праці, і Степана я більше ніде не зустрів.

Де ти, друже Степане? І чи пам'ятаєш про маленьку пригоду, що могла закінчитися трагічно й тільки завдяки твоїй холоднокровності й людяності закінчилася щасливо? Я, доки житиму, буду берегти пам'ять твою в своєму вдячному серці.

На цьому, покищо, закінчую свої спомини про друзів-українців. Із багаточисленної галерії пам'ять вихопила тільки три найяскравіші постаті. Та гадаю емоційна переконливість цих трьох скупих зарисів зовсім достатня й задовільна.

Єрусалим, червень 1985.

---

1. Д-р Петро Мірчук, *Зустрічі й розмови в Ізраїлю* (Чи українці "традиційні антисеміти"), Нью-Йорк—Торонто—Лондон: *Союз українських політв'язнів*, 1982.

2. Там таки, стор. 3.

3. Там таки, стор. 3-4.

4. Там таки, стор. 4.

5. Там таки, стор. 3.

6. Див. *Сучасність*, 1982, 4-5 стор. 160.

7. Там таки, стор. 161.

8. Там таки, стор. 161.

ЧЕРНІГІВСЬКА СІЧ

Яр Славутич

У мемуарній літературі досі я не зустрів жадної згадки про Чернігівську Січ. Ніби її зовсім не було! А втім, вона існувала з літа 1941 до пізньої осені 1943 року. Місце її дій — північна Чернігівщина й південна Гомельщина, почасти північносхідня Київщина.

Як відомо, прототипом усіх січей була Запорізька Січ, заснована десь у першій половині 16 ст. на острові Хортиці чи поблизу Дніпра. Чорноморську Січ (Чорноморське Козацьке Військо) створено після зруйнування Запорізької Січі в 1775 р. московськими військами під командуванням Петра Текелія та Михайла Милорадовича (сербів на царській службі). За прикладом цих січей, уже в наш час постали Карпатська Січ (1938-1939) і Поліська Січ (під час Другої світової війни).

Чернігівська Січ виникла, як згадано, влітку 1941 р., приблизно місяць після вибуху німецько-радянської війни. Автор цього спогаду брав участь у її творенні, а також запропонував назву, що й була, після довгих обговорень, одноголосно прийнята. Складалася Чернігівська Січ на яких 90 відсотків із колишніх червоноармійців (переважно командного складу), українців, що залишалися в лісах на терені згаданих областей, зайнятих німцями. Пізніше вона поповнювалася людьми з близьких і віддалених міст і сіл.

Користуючися нагодою, хочу згадати, передусім, як я опинився в Червоній армії. Після отримання диплому викладача української мови й літератури в Запорізькому педагогічному інституті 1940 р., я коротко вчителював у десятирічці в селі Ботеве на Приозівщині. До речі, я був у тій школі єдиним учителем із вищою освітою, викладав рідну мову й літературу в найвищих класах. У додаток, після несподіваного арешту вчителя-русиста, накинули мені й російську літературу, яку я був змушений викладати в 10 класі українською мовою(!).

Така дивовижа, в розпалі російщення України, сталася з двох причин: (1) тоді я не досить володів російською мовою (до того, ще й навмисне вдавав із себе незнайка); (2) директором десятирічки опинився болгарин (із місцевих поселенців) Рупчев, який умів говорити по-російському ще гірше за мене. Новоспечений комуніст, призначений керувати школою (після арешту багатьох інших болгарських учителів), він ще не усвідомлював примусового російщення й погодився, на мою зухвалу пропозицію, вести виклади українською мовою — лише цитати наводити російською.

Моє викладання в Ботевській десятирічці тривало недовго.

Пізньої осені 1940 р., не зважаючи на великий брак учителів (більшість із них сиділа у в'язницях!), мене покликали до армії. Перед прийнятною комісією я просився до Чорноморської флотії, мовляв, запорожці ж тут колись плавали на "чайках". Із мене посміялися й запроторили в Магілёў-на-Дняпры в Білорусі, де стояла тоді 375 дивізія. Не питаючи моєї думки чи бажання взагалі, записали мене на новостворені курси при саперно-інженерному батальйоні. Єдине, що я почув, було: "Нам потрібні інженери". За яких вісім чи дев'ять місяців, у червні 1941 р., нас поробили молодшими лейтенантами та попризначали командирами взводів. Моя нова спеціальність — була нашвидку будувати дерев'яні мости на "сваях", (палях) для переправи легких танків, споруджувати доти (дерев'яні оборонні точки) і дзоти (довготривалі земляні огневі точки — власне, такі самі доти, обсіпані землею чи обкладені дерном), замінювати дороги, висаджувати мости за допомогою толу тощо. Так із викладача мови й літератури я став сапером-інженером. Це була найнебезпечніша праця!

Як тільки почалася війна, дали мені на додачу змобілізованих місцевих білорусів, яких треба було спершу навчати. Мій взвод входив до саперно-інженерної роти, якою командував якийсь брутальний росіянин, старший лейтенант, що на п'ятий день війни власноручно, в присутності інших саперів, застрелив якогось шойно змобілізованого дядька за невдале виконання наказу. Цей акт мав змінити військову дисципліну. Однак, того ж вечора цього командира роти знайшли мертвого, з ножом у спині. Мене викликали опівночі до штабу і призначили командиром роти на місце забитого, одночасно підвищили до ранги лейтенанта, що було звичайним явищем у такому разі, потрібною вимогою для цього призначення. Наступного дня наказ прочитано після ранішньої перевірки батальйону, і відтоді я командував фактично і своїм взводом, і ротою. А я між тим з гірким почуттям повернувся до своїх білорусів, дуже засмучений і зовсім збитий з пантелику. Це зрозуміли деякі мої підлеглі, до яких я ставився зі зрозумінням і навіть закидав їм по-білоруському, називаючи їх "сябрами". А один із них дав мені запевнення, що нема чого боятися, нічого подібного мені не станеться, бо я ж "добре ставлюся" до підлеглих вояків.

У той час 375 дивізія, по дорозі до фронту, зупинилася в лісах, на схід від Менську. Хоч офіційно ніхто нічого нам не говорив, ми знали від численних утікачів, що ніякого фронту вже немає. Над столицею Білоруси спалахували пожежі від німецьких бомб, лунала тривога за тривоگوю, німці блискавично котилися на схід, а німецькі літаки полоскали нас кулями з неба кілька разів на добу. Червоноармійці з інших військових з'єднань відступали дорогами, стежками й лісами в повному безладді. Скрізь панував суцільний хаос.

У таких обставинах моя рота отримала наказ побудувати

дерев'яний міст на якійсь річці для перепуску радянських танків, що нібито мали відступати. Ми працювали кілька годин уночі й виконали наказ до ранку. Новозбудований міст пахнув свіжою живицею, стоячи красенем над водою, але ніякі танки не надходили — їх розбили німці з літаків десь далеко на заході. Перекинутий через річку міст самотньо нудьгував, хоч і приваблював собою на зеленому тлі сосон і ялин. Раптом налетів німецький літак і обсипав нас кулями. Цього разу добрий десяток вояків назавжди відійшов на той світ.

Кілька хвилин опісля моя рота отримала новий наказ: негайно спалити новозбудований міст або підірвати його толлом. Склалася надзвичайна ситуація: вгорі безкарно кружляє ворожий літак, а ми — під кулями — приступаємо до ліквідації першого осягу нашої роти. Під кушами, в окопі, стоять два "політруки" зі штабу (один єврей, а другий — якийсь нацмен, може, татарин) із наганями на боці та автоматами в руках. Невиконання наказу значило, що нас усіх без винятку відразу ж постріляють. Про якусь самооборону не могло бути й мови — в нас були лише старі гвинтівки "зразка 1891 р.", по десятку (не більше!) патронів, тол у сумках і запальники в скриньках, та ще на боці маленькі лопатки, у декого й сокири. А в "політруків" — новенькі автомати, яких ми досі в очі не бачили, тільки чули, що вони стріляють не гірше від кулеметів.

Ясна річ, наказ ми виконали, міст підпалили, а недогарки підірвали толлом, хоч і з великими втратами в людях. "Політруки" миттю зникли — за їхнім автом лише пилюга встала! Приблизно за годину прибув до нас командир дезорганізованого саперно-інженерного батальйону, з іншим — батальйонним — "політруком". Командир, із ромбами в петлицях, похвалив нас, вистроєних під соснами, і прочитав наказ про те, що мене та кількох інших, у тому числі й "політрука роти", що лише в окопі сидів, коли ми підривали міст під кулями, "представлено до нагороди" за "знищення мосту". Яких орденів мали нам дати, я вже не пригадую. Може, знак пошани, може й Червону зірку почепити, бо на орден Леніна нашого подвигу було явно замало. Мене боляче свердлила думка, що нагороджували не за спорудження, а за знищення. Більше про ту нагороду я ніколи нічого не чув аж до шістдесятих років у Канаді (про це буде згадка пізніше).

Скрізь і всюди радянські війська панічно відступали. Командування залишило своїх вояків напризволяще. В суті ніякого справжнього бою з німцями на терені Білоруси в перші тижні війни ми не мали. Траплялися тільки короткі сутички з німецькими автоколотами на головних дорогах. Відступали ми на схід переважно вночі, а вдень ховалися під ялинами чи соснами. Мої білоруси потроху розбігалися, наближаючися до рідних околиць. Та я й не пробував зупиняти їх. Дехто навіть запрошував мене

перебути десь у "в'юсці" (селі) лиху годину. Але я не хотів ставати дезертиром і злукняно відступав із рештками дивізії.

Десь на одинадцятий день, якщо не раніше, ми усвідомили, що опинилися в німецькому запіллі. Нарешті остаточно встановили, що німці обійшли нас головними дорогами й винищували Червону армію десь далеко на сході. Ніякі інформації до нас не доходили, не мали ми й жадного постачання. Живилися тим, що вдалося підхопити в колгоспах чи радгоспах. На шосе ревли й гуділи ворожі автоколони, а ми, розпорошені, тільки приглядалися з лісу та час від часу обстрілювали німців. За це платили дорогою ціною. Вони сікли нас із кулеметів чи з гармат, а з літаків частували бомбами. Хоч я й не любив радянської влади, ненавидів її за нищення української нації (вже тоді я це виразно усвідомлював), дуже часто огортало мене почуття великого сорому та таке страшенне безладдя в Червоній армії. Адже я був червоармійцем і ставився до німців як до ворогів. До речі, ніхто в Білорусі та в північній Україні не вітав їх, не зустрічав хлібом-сіллю, як то нібито було подекуди в Галичині, що входила колись до Австрії.

Жадного радянського літака від початку війни ми не бачили; ніяких радянських танків, за винятком кількох легких при нашій дивізії, що були розбиті згори, також не з'являлося. Натомість уздовж доріг лежало багато легкої зброї, гори патронташів, купи невистріляних патронів. Усе було кинуте напризволяще, вояки мали з собою хібащо гвинтівку або якийсь револьвер для самооборони. Були випадки, що радянський вояк грабував годинника в радянського вояка. На руці ніхто не носив перстень — за те золото могли забити людину.

Так докотилися ми до Дніпра, не встигаючи за німцями, що залишили нас далеко позаду. Незабаром у нашого командування постало переконання, що фронту нам не наздогнати; отже, згідно з наказом, треба було переходити до партизанської діяльності. А серед вояків, що трималися ще купи, нуртували різні невеселі думки, мовляв, за що мали б ми воювати. Серед нас було немало незадоволених радянською владою. Ми питали один одного: "За що ж битися? Невже за російщення? За голодомор 1932-1933 років, коли померли мільйони українських хліборобів? За засланих батьків і братів? За знищених 250 українських письменників, за розстріляних бандуристів, і тисячі інших культурно-мистецьких працівників? За..." і т. д. й т. п.

Відповіді на ставлені один одному запитання прийшли незабаром. У нашій дивізії був один дуже суворий полковник, якого всі боялися, а я найбільше. Час від часу він викликав мене в штаб і розпитував про моє минуле. Поводився офіційно й коректно. Мені завжди здавалося, що він таки знав щось про трагедію в моїй родині, хоч я про це нікому не говорив. Розмовляли ми, очевидно,

російською мовою, яку я в армії опанував уже бездоганно. Яке ж було моє здивування, коли цей полковник тепер підійшов до мене й дружньо заговорив українською мовою. Я просто не міг повірити! Потім він наказав, чи пак порадив мені відібрати українців серед тих червоноармійців, які ще не розбіглися. Я не знав, що робити. Для чого цей відбір? Миттю майнула думка: може на розстріл? Чи це не якась провокація? Але українська мова, і кілька речень, що я почув, додали мені хоробрости, і я виконав наказ. Ми відійшли набік, як мені було сказано, і розсілися під соснами. Незабаром прийшов згаданий полковник і заявив, не даючи команди ставати в стрій: "Віднині ми відділяємося в українську групу. Досі служили Росії, а тепер послужимо Україні". Зібрані лише переглядалися, почувши українську мову суворого командира. Він призначив мене своїм помічником і наказав усім збагатитися зброєю, амуніцією, забрати зі штабу радіо, друкарську машинку, а також немалий стос паперу на візку. Після цього ми негайно перейшли в іншу ділянку лісу й виставили своїх вартових.

Відтоді ми прямували не на схід, а на південь. За якийсь час ми досягли Чернігівщини. До нас долучалися інші українці, що боялися переходити на цивільний статус по селах. Доходили чутки, що німці заарештовують кожного, хто був якимсь командиром у Червоній армії. А серед нас були майже виключно старшини, рядовим давали змогу відійти. Отже, залишилися самі добровільці, люди з освітою. Серед нас було тоді не більш як десяток чи два рядових, але виразних, свідомих українців.

На Чернігівщині, майже на білоруському кордоні, ми вирішили отаборитися. Тут ми довідалися про поширені німецькі грабунки: забирали зерно, худобу, коней, ловили молодь до рабської праці в Німеччині. Нас було якихось 100 осіб — й ніхто не пробував відходити, всі трималися купи. Перш за все, ми наладили добру розвідку, що побувала в містах, зорганізували постачання з решток колгоспного "багатства". До бліндажів у лісі, що були вириті поблизу хати лісника та інших будов поряд, поверталися наші люди з усе докладнішими відомостями. Нам стало ясно, що доведеться тут побути довше.

Ми знали, що з Москви був даний наказ 375 дивізії переходити на партизанські дії. Це нібито й робили росіяни та інші, які були з ними, але ми відійшли від них уже далеко на південь. Фактично ми стали цілком незалежною групою. На командира ми відразу ж вибрали згаданого полковника, що назвався Павлом Стрільцем. Ми назвали його отаманом. На одних зборах він розказав більше про себе: був вояком війська УНР, а на цю шасливу годину чекав 20 років! Говорив досить поправно українською мовою. Ніхто з нас не мав найменшого сумніву, що перед нами — широкий український патріот. Ми відразу, без намови й домови, йому повірили. Спершу

ми називали себе українською групою. Назву Чернігівська Січ прийнято, на мою пропозицію, десь наприкінці грудня, коли вже устійнили зв'язки з Поліською Січчю. Розмови з отаманом Тарасом Бульбою-Боровцем, скільки відомо, були ще восени, але наших посланців перехоплювали німці — і ми нічого не знали про наслідки розмов аж до ранньої весни 1942 р. Очевидно, йшлося про координацію дій.

Метою Чернігівської Січі було творити зародки українського війська, виховувати старшин, обороняти населення від німецьких грабунків, ознайомлюватися з різними видами новітньої зброї, захопленої від німців, на автоколони яких ми, в потребі, нападали, перетинаючи дорогу. За обов'язок ми ставили також політично освідомлювати населення. Очевидно, поширювали ідею самостійності України, а німці й російські комуністи були для нас однакові — загарбники української землі.

Місцеве населення, українське й білоруське, ставилося до нас прихильно, постачаючи по змозі провізією. Крім того, ми часто зупиняли поїзди з награваним у селян зерном і худобою. Майже все поверталось до попередніх власників. Визволяли також молодь, виловлену німцями й зігнану в товарні вагони, що сунулися на захід під німецькою охороною. Було кілька випадків покарання місцевих негідників, поставлених нацистами "бургомістрів", що сліпо служили німцям, допомагаючи — за горілку — ловити молодь. Можна сказати, що в той час до деяких лісисто-багнених районів Чернігівщини, Гомельщини й північної Київщини не ступала німецька нога з огляду на діяльність Чернігівської Січі.

Мені було тоді 23 роки. В деяких питаннях політики, зокрема в партійних суперечках Західної України, я зовсім не орієнтувався. Для мене всі вони були націоналісти. Ясна річ, я дуже ідеалізував їх, хоч їхні імена мені покищо нічого не говорили. Ще в Запоріжжі я знав, що син Олександра Олеса, Олег Ольжич — не лише поет, а й націоналістичний діяч. Між іншим, про це я довідався від одного відомого київського науковця, що восени 1939 р. побував у Запоріжжі. Та людина ніби проговорилась, так собі, між іншим... Отже, в політичних справах я був тоді ще початківцем, але завзятим, із виразним зацікавленням доісторичного гетьманства.

Як син переслідуваних, із родини, де померло троє з голоду, навмисне створеного Москвою (див. "Голод 1932-1933 років у межах сільради", *Місцями запорізькими*, Едмонтон, 1985), я інстинктивно палав ненавистю до московсько-комуністичної системи. За всяких обставин, я був природним патріотом ще з дитинства. Захоплений літературою, прагнув стати поетом. Цікавився археологією та історією України, зокрема Гетьманщини. Про все це знав отаман Стрілець, який максимально викорис-

товував моє завзяття, призначивши мене до політичної праці в Чернігівській Січі.

Восени 1941 р. я отримав доручення відвідати Київ і нав'язати стосунки з оунівцями. Певні особи у столиці звели мене з закарпатцем Іваном Ірлявським, від якого я багато чого довідався про Карпатську Січ. Це ще більш посилило моє переконання, щоб назва Чернігівська Січ стала офіційною. Від Ірлявського (я бачив його лише двічі) — через утаємничених осіб — я багато разів діставав журнал *Пробосм* та іншу націоналістичну літературу. За перших відвідин Києва, що страхав жажливими руїнами Хрещатика, я побачив на одних сходинах якусь дуже завзяту жінку, що зробила на мене величезне враження, але тільки пізніше довідався, що то була Олена Теліга. За других відвідин, також за дорученням отамана Стрільця, я вже особисто познайомився з нею під час однієї підпільної зустрічі. Вона палко промовляла до зібраних, чітко з'ясовуючи політичну ситуацію в Україні (див. розділ "Теліга в Києві", поема "Моя доба").

В Галичині та на еміграції багато говорили про великий вплив Дмитра Донцова на суспільне життя. Прочитав і я деякі його брошури ще наприкінці 1941 р., але вони не зробили на мене якогось більшого враження. Дуже дивувала мене його засмічена мова та незвичний правопис. Останнє, ясна річ, можна пробачити; навіть мене можна було карати, адже я набував освіти під радянським устроєм. Але мовного суржику тому мелітопільцеві, моєму землякові, я й досі простити не можу: навчав українського патріотизму поганою українською мовою, зберігаючи російську форму свого прізвища. Можливо в цьому осуді заважило те, що я був ще вчителем української мови й літератури. Завжди, коли я чув прізвище Донцов, перед моїми очима поставав капіталіст, про якого ходили чутки ще в Запоріжжі, як про русотяпа, що знушався з українських робітників до революції 1917 р. Кажуть і тепер, що то був батько Дмитра Донцова. Нічого не знаючи тоді про сина, я з огидою ставився до його батька. Не мав нагоди перевірити, чи була якась слушність у такій поставі.

Зробив на мене велике враження Ольжич своєю поезією, яку я дістав із кола Олени Теліги в Києві. Ходили чутки, що він тоді був у столиці України. Я не лише прочитав його *Вежі* (1940) — уважно простудіював їх і часто в своїх лекціях для чернігівських січовиків наводив із них окремі строфи. Мої слухачі краще сприймали Ольжича, ніж його батька Олеса, якого називали "солодкавим". Натомість романтичної поезії Євгена Маланюка, з її оригінальною образністю та енергійними ритмами, підрадянські українці майже не розуміли. Доводилося розтовкмачувати "мед сонця" й т. п. Цього не бувало з Шевченком чи з Лесею Українкою або Франком — їх розуміли відразу. Серед чернігівських січовиків я спопуляризував

Фраєнкове визначення України — його крилатий вислів "від Кубані аж до Сянарічки" знав кожен із нас напам'ять. Ми часто повторювали багато інших рядків поета.

Можна повести розмову й про те, що український схід не завжди розумів гасла, що їх приносив український захід. Якось удалося мені надібати на одного націоналіста, родом із Галичини, й привезти його до Чернігівської Січі, щоб розказав про ОУН. Зустріли нас — як посланців із неба! Раділи гостеві. Тиснули руку. Промовець (пізніше я зрозумів, що він був із відламу Степана Бандери) палко з'ясовував програму націоналізму, артистично виголошував "дух відвічної стихії" тощо. Все йшло ніби якнайкраще, але невдовзі йвилізло шило з мішка: гість не міг пояснити, що це таке "дух відвічної стихії", а на поставлене в дискусії запитання не міг відповісти, чи той дух роздасть колгоспну землю хліборобам. А коли запальний націоналіст, не багато старший за мене, почав емоційно страхати ("якщо побачиш комуніста — застрель його; якщо зустрінеш комсомольця — приколи його, як пса; якщо виявиш піонера — розтопчи його, мов цуцика!"), то страшенно й сам перелякався опісля. Отаман Стрілець устав із колоди й перед усією військовою громадою запропонував: "Комуністи, підняти руку вгору!" (майже половина присутніх підняла руку). "Комсомольці, підняти руку вгору!" (підняли руку ще більше). "Безпартійні, підняти руку вгору!" (підняв руку я та ще, може, з десяток). Спантелечений гість ледве спромігся шепнути мені: "Куди це я потрапив?" Але відповів за мене сам отаман Стрілець: "Бачиш, товаришу, хто воює за самостійну Україну. Якщо ми перестріляємо й переколемо їх усіх, то хто ж тоді буде визволяти Україну з німецької чи московської неволі?" Відвіз я того промовця до певного місця, подякував йому й передав його в безпечні руки, але вже більше не відважувався приводити незорієнтованих і неознайомлених із ситуацією гостей. Усе ж таки той промовець був симпатичний, "файний хлоп". Таким його ми й згадували.

Оскільки я займався культурницько-політичною діяльністю, читаючи деяким січовикам також елементарні лекції з історії України — за Андріяном Кашенком та Дмитром Яворницьким (Грушевського ніде не могли дістати!), а також навчав української мови зросійшених військовиків, до мене ставилися з непересічною пошаною. Це дуже мені імпонувало. Я ще й готував і вивішував стінгазету на дощці під розлогим берестом. Називалася вона "Чернігівська Січ" (деякі числа були передані до Києва на схов). Коротше кажучи, я марив Січчю. Майже всі звали мене "політруком", але я заперечував і додавав: "Нехай буде вже *політкерівник*, але не проклятий *політрук*, бо на ту "посаду" в Червоній армії ставили переважно обмежених крикунів. Узагалі кажучи, я був одним із тих відважних, що приносили щось нове до

Чернігівської Січі. Моїм обов'язком було слухати радіо й занотовувати ситуацію на фронті. Хтось із наших людей виміняв у німців за курячі яйця потужного "Телефункена". Я навіть слухав радіопередавання з Берліну та інших столиць Європи. Німецької мови я навчився трохи ще в школі та в педагогічному інституті.

Штаб Чернігівської Січі знаходився в одному з трьох бліндажів, що виникли довкола (на різній відстані) просторої хати колишнього лісника, що жив у глухому лісі. Влітку тут таборували майже всі січовики, а взимку більшість розселявали в близьких селах і хуторах. Зв'язок між нами був добрий — за короткий час могли зібратися для нападу на якусь німецьку автоколонну чи для іншої конечної потреби. Ми часто знали, де й коли проїжджали німці — вони звичайно трималися лише "стовбових" доріг і залізничних колій. У глибину лісу йти не наважувалися.

Найбільше вояків мала Чернігівська Січ улітку 1943 р. — близько 700 осіб, у т. ч. й кілька десятків жінок. 12 червня 1942 р. одна сотня, імени Гетьмана Івана Мазепи, звела нерівний бій із німецькою автоколоною. Німців дуже прорідили, але й самі всі полягли в якійсь дикій екстазі битви з ворогом, що нищив і грабував Україну. Тоді я склав пісню "Чернігівські січовики", що залишилася в Європі й потрапила до мене в Канаду лише після виходу у світ моїх *Зібраних творів* (Едмонтон, 1978). Я вмістив її у збірці *Живі смолоскипи* (1983), музику написав Сергій Яременко — нотне видання під назвою *Чернігівські січовики та інші пісні* з'явилися в Едмонтоні 1984 р.

Будучи в Чернігівській Січі, я написав інші пісні: "Партизанська" та "Отаман Стрілець", які поклав на музику Микола Фоменко, а "Марш Чернігівської Січі" озвучив Гліб Лепшинський. Їх вміщено в альбомі *Вокальні твори на слова Яра Славутича* (Едмонтон, 1978).

Які політичні ідеї пропагувала Чернігівська Січ? Найголовнішою ідеєю була Самостійна Українська Держава (СУД). Це скорочення чи пак аббревіатура мала для нас і символічне значення: суд над ворогами, що прагнули поневолювати Україну. Оскільки ми вийшли з Червоної армії, намагалися втримувати добросусідські взаємини з російськими партизанами, серед яких були й неросіяни. Зрештою, вони спочатку не проявляли помітної діяльності. Лише значно пізніше, під керівництвом Ковпака та за підтримкою Москви, розгортали свій провакаційний рух. Із ними ніколи ми не спілкувалися, хоч були намагання з їхнього боку втягнути й нас у радянську орбіту. Для них ми мали завжди готову відповідь: "Якщо Росія самостійна, то й Україна самостійна!" Уже на еміграції я довідався, що то були слова Миколи Хвильового.

Маючи трагічний досвід із сотнею імени Гетьмана Івана Мазепи, з мазепинцями, наше командування вирішило у відкриті бої з німцями не вступати, бо це грозило самознищенням. Наші напади

на німців були зумовлені лише тим, щоб визволяти виловлених українських хлопців і дівчат чи повертати пограбоване зерно й худобу селянам, а також і тим, щоб здобувати найновішу зброю. Так, улітку 1942 р. ми мали три німецькі танки різного виробу, непошкоджені, з моторами, що працювали бездоганно. Їх старанно вивчали наші танкісти. Вивчали докладно й найновіші автомати, запасалися відповідною амуніцією, яку діставали ще й від мадярських вояків — карпатських українців, що охоче позбувалися військового тягару. Ці останні коротко перебували на Чернігівщині.

До нас доходили вперті чутки, що от-от має постати український уряд, який проголосить незалежну українську державу. Хто саме плянував її проголосити, залишилося неясним. Кружляла також інша чутка: Сталіна буде усунуто, комунізм переродиться — простануть окремі держави: Росія у своїх межах, Україна також у своїх етнографічних межах. Отже, ми мали бути наготові — стати ядром майбутньої української армії, щоб обороняти Самостійну Українську Державу. Очевидно всі ці чутки були напівправдиві чи й зовсім неправдиві. Хоча серед нас було багато скептиків і ми знали, що вчинили німці з проголошенням української держави у Львові 1941 р., Чернігівська Січ міцніла, утверджувалася й мала певні успіхи бодай у поширенні самої ідеї самостійності.

Ставлення до Власова та його армії було неутральне. Ми вирішили не вступати в жадні сутички з його військом, але вияснювати населенню, що він співпрацює з німцями, що в його колі є багато російських шовіністів. А ми ж проти будь-якої співпраці з тими, хто не погоджується на створення Самостійної Української Держави. Яка вона, ця держава, мала бути — націоналістична, демократична, соціалістична чи навіть гетьманська — ми в деталі не входили. Мовляв, це вирішить сам народ вільним голосуванням. Цікаво, що я був не єдиним гетьманцем. Таких було більше — і ми часто говорили й на ці теми, хоч про Скоропадського, за його злуку Української Держави з Росією, абсолютно всі були поганої думки. Старші пригадували драчі, які приземлялися на селянських спинах за його гетьманування.

Ставлення до поляків майже не обговорювали. Вони були десь далеко. Ми знали, що існує Поліська Січ і діє ОУН, які займаються цими справами. Натомість ми наладнали якнайкращі взаємини з білорусами, почасти діючи й на їхній території. Допомогали їм творити щось побідне до Чернігівської Січі, але вони були переважно інертні. Все ж таки серед нас було й кілька білорусів. Одного разу вони влаштували так, що за оборону їхніх сіл від німецьких грабунків пригнали нам десяток бичків, яких ми одного за одним і споживали. З цієї нагоди треба згадати, що нам інколи вдавалося здобувати європейські консерви під час розгрому німецьких автоколон, що прямували на схід до фронту, але це було,

здається, лише двічі — навесні та влітку 1943 р. Тоді нас було багато, і проблема прохарчування ставала гострою. Зрештою, наше командування вирішило не повторювати рейдів заради самого здобуття провіанту.

Ми прихильно ставилися до євреїв, зокрема українськомовних, що шукали притулку чи захисту. Так, на початку 1943 р., ми дістали з Києва, за посередництва Миколи Приходька, відповідні печатки й папір для вироблення свреям українських документів. Я певний, що ті особи, які расово не вирізнялися, могли рятуватися якийсь час від німців, дякуючи нашим фальшивим довідкам. Два євреї — лікар і якийсь фельдшер чи санітар — були постійно серед нас. Ми перевірили їх і в усьому їм довіряли. Жили вони з нами як українці. Ніякого антисемітизму я не спостерігав у Чернігівській Січі, але євреїв-політруків чи євреїв-комуністів, зокрема Кагановича й Хатаєвича, які допомагали росіянам нищити українців, згадували подвійно неприхильно.

1943 р. німці все більше й більше відступнали. Наближався східний фронт. Чернігівська Січ заважали німцям вивозити з України рештки непограбованого майна. Тому несподівано напад на нас спеціальний загін німецьких есесівців. Я командував тоді однією групою, що перебувала в селі Слобідці поблизу білоруського кордону. Моя дружина-партизанка, народила дитину вранці. З огляду на несподіваний наступ есесівців, ми мусіли швидко відступити в болотисту місцевість. Не було ніякої змоги забрати матір із дитиною. Оточивши Слобідку, есесівці спалили її дотла. Так загинула моя дружина з ще неназваною дочкою (див. "Донька без імені" в *Зібраних творах*) разом із десятком інших людей, старих і немічних, що не могли втекти до лісу. Очевидно, ми помстилися над німцями, але це потрясло мене так, що я не міг дивитися на жорстокості. Якщо досі ми нищили тільки нацистів та есесівців будь-якої національності, а простих вояків, обеззброєних і без уніформи (що була потрібна нам на інше), ми звичайно відпускали, навіть іноді даючи по одному "яйку" на добрий спогад про українських партизанів, тепер розстрілювали кожного захопленого в полон — за Слобідку! Серед січовиків ця практика набула поширення після того, як отаман Стрілець, поранений у бою, помер на моїх руках. Тоді майже кожного дня тривала розправа з німцями! Їх били на сході, ми ж добивали в загіллі.

А тим часом наближався фронт невідклично. Що ж нам лишалось робити? Сподівання на створення українського уряду не здійснилися. Пригадую, один жартун приказував: "Направо підеш — загинеш, наліво ступиш — знайдеш смерть". А просто йти залишалось хібащо в Українську Повстанську Армію (УПА), яку 1943 р. перебравли вже бандерівці. Не знаю, з чиєї ініціативи, але нас почали називати північносхідньою ланкою УПА.

В такий ситуації я отримав звільнення з Чернігівської Січі, мовляв, іди собі "тільки пиши добре". Наше командування дало змогу кожному вибирати свою дорогу — йди, куди хочеш. Були й такі, що залишилися з метою повернутися до Червоної армії, а потім до родин, мовляв, ми все ж таки воювали проти німців, а проти радянської влади зброї не піднімали. Не думаю, щоб хтось із них вижив. Таких ставили комуністи поперед себе, без жадної зброї, щоб із ломаками наступали на німців, а за ними йшла вже й Червона армія, розстрілюючи кожного, хто вагався атакувати ворога, себто йти на очевидну смерть. Про це я довідався пізніше в Вінниці, де оглянув і масові могили українців, розстріляних енкаведистами 1938 (?) року.

Десь у травні я відвідав Миколу Приходька, що тоді працював у міській управі Києва, й дістав нові документи. З ними подався я на південь відвідати батьків перед виїздом на еміграцію. В місті Запоріжжі я познайомився з Бершадським, у німецькій уніформі. (Здається, він був автором якоїсь української граматики). Довідавшись, що я вчитель і пишу вірші, він співчутливо поставився до мене й допоміг дістати мені, у моїй відсутності, важливі додаткові документи, згідно з якими я прямував до Берліну... як представник шкіряної фабрики (якої насправді не існувало). Це допомогло мені пристати у Вінниці до працівників газети *Нова Україна* (Харків—Полтава), де я вже надрукував кілька сонетів про запорожців під іменем Яр Славутич. Тоді я з Царинником, О. Парадиським, М. Глобенком, Д. Нитченком, О. Зозулею пізньої осені 1943 р. прибув до Львова.

Мені відомо, що з наближенням фронту частина чернігівських січовиків перейшла на Захід і влилася в УПА. Не думаю, щоб хтось із них записався до дивізії "Галичина", яку тоді, здається, навесні 1944 р., формували у Львові. Ми дуже ненавиділи німців, ніхто не хотів одягати німецької уніформи, хоч були свідомі того, що українські дивізійники діяли, передусім, як українські патріоти. Йшли вони до німців дістати зброю та вишкіл, щоб це все поставити на службу Україні. Припускаю, що з чернігівських січовиків — і ті, що залишилися на Чернігівщині, й ті, що пішли в УПА на Захід — усі загинули трагічною смертю.

Як я згадав уже напочатку, про саму Чернігівську Січ у радянській мемуарній літературі — ні слова! Там не вигідно писати, що з колишніх червоноармійців постав загін українських патріотів, які прагнули віддати своє життя не за Радянський Союз, не за "суверенну" Українську Радянську Соціалістичну Республіку, а за Самостійну Українську Державу. Тому радянська преса вперто мовчить, щоб не було прецеденту, щоб не було прикладу до наслідування в майбутньому.

Які ж осяги Чернігівської Січі? Створилася вона з потреби

самооборони від німецьких загартників, в умовах, коли вже не було радянської зверхности, коли спалахнуло бажання "послужити Україні". Не здобули ми державної самостійности, але оборонили не одного селянина. Одночасно поширили національну свідомість серед периферичного населення, де ще 1941 р. траплялися такі, що називали себе "тутейшими". На саме місто Чернігів, де завжди було багато німців, очевидно, ми не мали якогось більшого впливу, дарма що окремі січовики тимчасово мешкали там також.

У шістдесятих роках почали приїжджати з України різні люди з різними інтересами. Зголосилася й до мене, в Едмонтоні, одна особа, яку я знав ще в Україні, мовляв, чого ж я не їду по орден. "По який, — перепитав я, — з м'яким знаком чи без нього?" Очевидно, я мав на увазі дві серії ордену Богдана Хмельницького. Прибулець запевнив, що дадуть "із м'яким знаком", тільки "повертайся додому". Він усміхався, ніби кажучи "а в Сибіру буде твердо". Інша особа обіцяла, що можуть дати і щось краще, якщо "напишете про те, як бідують на Заході, вмираючи з голоду". Я порадив першому прибульцеві, щоб тримали і м'який, і твердий знаки для себе, а другому: "Краще ви напишіть, як то помирили українські хлібороби з голоду в 1933 р."

Була ще й третя спроба: так заговорити, обговорити й підговорити, щоб я проговорився й назвав справжнє прізвище отамана Павла Стрільця. Мовляв, для історії. Адже він давно не живе. Очевидно я цього не зробив, бо вже й сам добре не пригадую, чи то був його псевдонім, чи справжнє прізвище. Зі зрозумілих причин, не назвав я в цих спогадах нікого з чернігівських січовиків, кількість яких восени 1943 р. зменшилася до 200 осіб. А пізньої осені того ж року й сама Чернігівська Січ перестала існувати. Тоді я був уже у Львові. Ні до якої дивізії, тим більше до "Галичини", як пише московський виступник Іван Дузь (див. мою статейку "Змагання опричників", *Нові дні*, лютий, 1985), я не записувався. Остаточо злегалізувавшись у Львові, діставши ще одні липові документи, від українського комітету в Катовицях, я виїхав на Захід задовго до повернення радянських військ у Галичину. Брно—Прага—Ляйпціг—Берлін—Авгсбург стали віхами на моєму шляху до волі, але про це іншим разом.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

Номис Матвій. УКРАЇНСЬКІ ПРИКАЗКИ, ПРИСЛІВ'Я І ТАКЕ ІНШЕ. Передрук видання 1864 року з додатками. (4) VII + 304 стор. + XVII і XXI дод. стор.

ФОЛКЛЬОРНИЙ ЗБІРНИК МАТВІЯ НОМИСА: До стодвадцятиріччя першого видання 61 стор. (Видавничий фонд Владики Мстислава, Митрополита Української Автокефальної Православної Церкви в Діаспорі: Савт—Бавнд—Брук, Н.-Дж., 1985).

Треба доглядати наш сад
Вольтер

1864 р. в Санкт-Петербурзі, у друкарнях Тіблена і Куліша, опубліковано книжку *Українські приказки, прислів'я і таке інше*. Збірники О. В. Марковича і других. Вона була першим репрезентативним зведенням українського пареміографічного матеріалу тієї епохи. Досягнення її впорядника Матвія Номиса (1823-1901) дало поштовх дальшому розвитку української пареміографії та пареміології.¹ Видання, зазначені в цій статті — це дві частини елегантного комплекту на пошану 120-річчя появи Номисової збірки й тисячоліття християнізації України. Комплект випустила Українська Православна Церква коштом Митрополита Мстислава та Ігоря Суховерського.

До першої книжки входить фотонабірне перевидання *Українських приказок, прислів'їв, і такого іншого*. Її доповнюють приказки та загадки, вилучені царською цензурою з Номисового оригіналу (які все таки збереглися в окремому списку самого впорядника та були надруковані 1909 р. Михайлом Возняком) та факсиміле вибраних сторінок із спроби 1928 р. наново опублікувати Номисів збірник.

Другу частину комплекту становить зошит статтів "Фолкльорний збірник Матвія Номиса. 1864-1984". Це вислід праці конференції, яку, під поштовхом видавничих заходів митрополита Мстислава, влаштувала УАН 18 листопада 1984 р. В зошиті поміщено чотири статті: "Скарбниця українського слова" Петра Одарченка, "Збірки українських приказок, не використані Симоновим (Номисом)" Богдана Струмінського; "Їжа, культура харчування та гостинність" Наталі Кононенко-Мойл і "Номис-Даль-Адальберг. З проблем української пареміології середини 19 сторіччя" Юрія Шевельова. Автори статей представляють історичне тло на якому постала збірка, розглядають з відмінних перспектив її джерельну

базу та організаційний принцип і пропонують окремі аналізи деяких аспектів її ідейно-тематичного змісту.²

Хочеться відразу зазначити: фотонабірне перевидання праці Матвія Номиса — надзвичайно корисна справа. Ним упорядковані *Українські приказки, прислів'я і таке інше* є потрібним джерелом для спеціалістів з різних галузів науки. І, не зважаючи на столітню відстань, збірка містить у собі прецікавий матеріал для кожного, хто активно плекає культуру слова й цікавиться минулим. Номисова праця займає видатне місце в історії української пареміографії, проте, вона вже віддавна становила бібліографічну рідкість. Якщо нею могли, не без перепон, користуватися пареміологи, етнографи, лінгвісти та історики літератури, навряд чи до неї мав доступ звичайний читач.

Уже 1928 р. українські педагоги відчували потребу її передрукувати, щоб "письменники молодшої генерації" могли "безпосередньо вивчати мовні джерела...". У Харкові того ж року за дозволом Народного комісаріату освіти УРСР Андрій Лобода здійснив склогографічним способом рукописне перевидання збірки.³ Примітивна техніка й надто скромний наклад передруку (сто примірників) дозволяють сумніватися, що вона дійшла тоді до широкого читачього кола. В стабільніші часи, навіть глибоко вкорінена традиція, яка дає перевагу фолкльорові (нехтуючи іншими видами культури), не змінила цієї ситуації. Не без іронії можна констатувати, що коли перші повоєнні покоління, виховані в діяспорі, знайомилися зі збіркою Володимира Даля *Пословицы русского народа*, Номис і його книжка були для них невідомими поняттями.

Українські приказки, прислів'я і таке інше — вибір і впорядкування пареміографічного матеріалу чималої групи української інтелігенції, яка на заклик Матвія Номиса (псевдонім Симонова) прислала йому свої фолкльорні записки.⁴ В географічному пляні збірка не становить повного інвентаря української паремії середини 19 ст.⁵ Найкраще представлені в ній Київщина, Чернігівщина, Полтавщина та Слобожанщина. Матеріал, яким диспонував Номис, нараховував понад 50.000 одиниць, але в заключному балянсі він опублікував багато менше — коло 14.300 паремій і 500 загадок. А з цього немало було спотворено або викреслено цензурою. Все таки обсяг збірки вельми амбітний. Дотримуючися традиції пареміографів своєї доби, Номис зареєстрував не тільки приказки та прислів'я, але й різні види афористичної мови народу: вітання, побажання, примовляння, шепоти, зацуровання, замовляння та навіть вислови, пов'язані з календарними звичаями. Включив він теж деякі тексти літературного походження: цитати з віршів, афоризми тощо, які за його свідченням, вже входили в обіг. Надзвичайно

цінним аспектом його збірки є велика кількість зареєстрованих варіантів.

Із слова "Од видавця" довідуємося, що Номис був високої думки про німецькі фольклористичні видання, але, через поспіх, не намагався дорівняти їхнім стандартам. Він теж визнавав, що не зміг охопити "все те, що є у народа" (стор. VII). Своїм внеском він сподівався стати в пригоді збирачам і впорядникам досконаліших видань:

... поспішав же я ради того, щоб був способ користувацьця приказками, або и лаштувать їх до справді хорошего видання — не одному, а кожному, хто забажає, щоб, хто збирає отті перли од народу, знав що є вже, а чого нема; щоб було до чого тулицьця и примірювать. (стор. II).

Номис намагався виявити "усі місцеві вимови".⁶ Тому "містив усе, як воно було записане", навіть якщо "дещиця покалічене — попільмачене, поляшене, помоскалене". При цьому перестерігав читача, що не всі приказки були записані "просто од народу, а з пам'яті" і могли потерпіти від навиків інтелігента-збирача: "...а може хто и тиєі думки був, що мов, як же такому нечупарному, варзякуватому, та між рісьменні люде!"⁷ Номис бажав познайомити читача з "нашим битопис[ом]", з "народн[ім] погляд[ом] світа".⁸ Цим же зумовлена класифікація паремійного матеріялу довкола двадцяти тематичних груп (наприклад, Бог, Світ, Старовина/Тепер, Пан/Мужик, Доля, Хата/Праця...), кожна з яких має свої підрозділи.⁹ Беручи під увагу, що прислів'я зі спільними опорними словами не конче підлягають одному розрядові, він підготував алфавитний покажчик "помітніших" слів.

Із цього випливає, що хоч головною метою Номиса було зафіксувати мову та світогляд селянської маси, не менш важливим для нього було засвоєння зібраного матеріялу читацькою аудиторією. Він розраховував на те, що "шановний читець" буде запам'ятовувати приказки та користуватися ними:

...(я) ...шикував збіранию у такі лави, щоб не психологія була основою, або що инше пільмацьке, а як, на мою думку, огулові користніш — чи то з погляду одшукування в книзі, чого треба, полегкісті в читаннєві запам'ятуваннєві..." (стор. II).

Така увага до ширшого читацького кола, до практичної вартости прислів'їв, має за собою довгу традицію. Античні греки та римляни шанували пізнавальну та художню важливість паремії та використовували її з педагогічною метою. Клясична теорія літератури розглядала всі види паремії та споріднені з нею жанри.

Марко Фабій Квінтіліян (35-100 А. Д.) у п'ятій книзі *Виховання оратора* (*Institutio oratoria.*, 95 А. Д.), повчав, що користування приказками всіляко сприяє мовній вправності. Оратор, який намагається переконати аудиторію — радив своїм учням Квінтіліян — повинен покликатися на аргументи популярних прислів'їв, бо вони виражають те, що загальноприйняте. Мовляв, як же могла уціліти приказка "Там де друзі, там багатство" (*Ubi amici, ibi opes*), якби вона не здавалася всім правильною?

Отці церкви наслідували технічні засоби давнього красномовства і, часто-густо, використовували клясичний паремійний матеріал у своїх повчаннях. Гуманісти — речники культурної програми Відродження — поставили собі за мету передати сучасникам етичні, мистецькі та інтелектуальні здобутки античного світу. Наріжним каменем їхньої програми було оживлення клясичної латинської мови (яку в середні віки заступила просторічна латина) та затвердження її статусу як універсальної мови. Це збудило серед педагогів велике зацікавлення античною паремією: вона ж бо представляла шкалу вартостей греків і римлян і, шоголовніше, була цікавим допоміжним засобом для вивчення клясичних мов.

Дезидерій Еразм (Роттердамський), видатний гуманіст кінця 15 — початку 16 ст., твердив, що знання прислів'їв сприяє "філософії" (себто загальній освіті), надає переконливості аргументам, втончує виражальні засоби та допомагає розуміти твори античних авторів. 1500 р. Еразм видав детально коментовану збірку клясичної паремійної прози *Collectanea Adagiorum Veterum*, що служила як супровідний матеріал до його праць на реторичні теми (в цих працях, між іншим, він навчав, як наслідувати клясичні моделі паремії, пристосовувати їх і, взагалі, як ними користуватися). Еразм постійно поповнював свою збірку та пристосовував її для ширшої аудиторії.¹⁰ І не один європейський автор у 16 і 17 ст. укладав антологію в перекладі на свою національну мову з вибраних із неї прислів'їв. *Adagia* часто та довго передавали між собою, і вони мали — за посередництвом гімназій і колегій — глибокий вплив на європейську культуру слова 16 і 17 ст.¹¹

Відомо, що декотрі професори реторики при Могилянській Колегії використовували Еразмові праці. В Номисовій збірці зафіксовано чимало прислів'їв, які близько перегукуються з прислів'ями в *Adagia*. Ось кілька прикладів:¹²

Номис: Хто не був ніколи підданий, той не буде добрим паном (з Галичини, #1275, стор. 27).

Еразм: *Nemo bene imperat, nisi qui paruerit imperio* (стор. 50).

*Той не може добре керувати, хто не був під керівництвом (Арістотель, *Політика*). Еразм теж подає другий варіант:

*Той не може бути добрим паном, хто не був слугою.

Н: Клин клином виганяють (з Крелевешини)

Клин клина вибиває (з Канівщини й Києва, #5848, стор. 113).

Е: *Clavum clavo pellere* (стор. 148).

*Цвях цвяхом вибивати (з Лукіяна) (Еразм теж подає грецький варіант, в якому виступає слово "клин").

Н: Зробив петлю на свою голову (з Брацлавщини; "...шию" з Пирятинщини, #7052, стор. 136).

Е: *Suo ipsius laqueo captus est* стор. 102).

*Він піймався у власну петлю (Еразм не подає джерела).

Н: Їж коли сам наварив (з Немирова, у Барцлавщині, #7053, стор. 136).

Е: *Tute hoc intristi, omne tibi exedundum est* (стор. 127).

*Ти приготував цю страву, ти ж повинен її з'їсти (Донат).

Н: Яким мечем воював, таким і поліг (з Пирятинщини, #7085, стор. 137).

Е: *Suo sibi hunc iugulo gladio, (...suo telo)* (стор. 100).

*Його власним мечем відрубую йому голову, (його... зброєю) (Еразм цитує Теренція та інших авторів і подає власний варіант у третій особі, такий як у Номиса).

Н: Не земля родить, а літо (з Києва, реєстр Йовхименка, #7269, стор. 140).

Е: *Annus producit, non ager* стор. 94).

*Рік родить, а не поле (нива). (Геофраст, *Про рослини*).

Тут не місце розглядати ролю, яку відіграла педагогічна думка доби Відродження в розвитку української словесности 17 і 18 ст. Зроблено цей історичний відступ та наведено вище зіставлення з іншою метою. Хотілося продемонструвати тяглість традиції, що

застосувала паремійну прозу для пізнання нової культури та виражальних можливостей її мови. Вивчення народного прислів'я інтелігенцією 19 ст. відіграло роль паралельну до вивчення античної паремії гуманістами. Різниця між обома процесами полягала головню в самому об'єкті. Гуманісти публікували та засвоювали надбання давньої цивілізації, яка залишила за собою пам'ять у записі. Інтелігенція 19 ст. бажала засвоїти (запам'ятати, сказав би Номис) сучасну їм культуру та мову, яка вимагала ще кодифікації письмєнними людьми.

Нічого дивного нема в тому, що в збірці Номиса подибуємо прислів'я античного походження.¹³ Це явище тільки підтверджує стару теорію паремії: приймається та поширюється те, що здається правильним, правдивим (переповівши ще раз Квінтіліяна, годиться подати тут український відповідник приказки, цитованої в його *Institutio oratoria* — "Добре брацтво краще багатства".¹⁴ Саме на базі взаємозв'язків між тим, що в окреслений час дана культура приймає за придатне і відкидає як непридатне, можна вивчати її специфіку.

У зошиті «Фольклорний збірник Матвія Номиса» запропоновано два окремі підходи до інтерпретації паремії. Наталя Кононенко-Мойл, ідучи за принципами сучасної американської фольклористики, зосереджує увагу на малій групі прислів'їв. Авторка вказує, що паремії розряду "хліб-сіль" висловлюють, на перший погляд, розбіжні ідеали гостинности. Але в дійсності, пояснює вона, ці прислів'я виявляють трагічний конфлікт "між сильним соціальним імпульсом у напрямі щедрости" та реальними обставинами голоду й нестачі, коли людина не має чим вгостити (стор. 39). Суперечливості, виражені в прислів'ях, розкривають їхню функціональність у нерозв'язних ситуаціях: "цитуючи приповідку, можна виправдати певний підхід, посилаючися на багаторічну традицію" (стор. 33). Прислів'я, на думку авторки, не виражають чіткої системи "народної мудрости".

Шевельов на базі статистичного порівняння польського, українського та російського матеріялу пропонує пробну синтезу ідейного змісту прислів'їв про Бога (стор. 48-55). Автор доходить висновку, що спільним для трьох культур є відсутність християнського поняття тріїчности Бога. Спільною рисою є і незначність кількості прслів'їв, що надають Богові такі атрибути, як незбагненність, милостивість, повільність у дії. Натомість, мотив всесильности Бога краще розвинений як у польському, так і в українському матеріялі. В російських прислів'ях відіграє сильнішу роль мотив всевидючости Бога та приділяється більша увага обрядовості. Мотив беззастережної покори Богові рідко виступає в польських прислів'ях, тоді коли в російському матеріялі він багато частіший.

Якщо спільним елементом у польських і російських пареміях є ідея взаємної вигоди людини й Бога, цей мотив майже не виступає в українських пареміях. Чорт посідає дещо сильніше місце в українському матеріалі, ніж у російському, але він становить (кількісно та якісно) незначну силу супроти польського *diabła*. Український чорт — комічний та дрібний спокусник, тоді коли польський "послідовно виступає в ролі суперника Бога" (стор. 55). Автор не відкидаючи заслуги емпіричної методи схильний погодитися (з романтиками) в тому, що прислів'я дозволяють говорити про "філософію" певного народу. Це переконання виринає в рамках дискусії про плюси та мінуси романтичного і позитивістичного ставлення до фольклорного матеріалу. Не входячи в саму суть методології та висновків Наталі Кононенко-Мойл та Шевельова, цікаво спостерегти, що в їхніх підходах до паремії проявляються два полюси Еразмової теорії. Вона ж бо визнавала і функціональну роль прислів'я — переконувати санкціонованим традицією аргументом і користувалася ним, щоб пізнавати античну культуру. Шукання двох авторів — з перспективи ренесансної теорії — взаємно себе доповнюють.

У працях, присвячених українським прислів'ям, декотрі дослідники згадують "атеїстичність трудового народу" і твердять, що "трудовам людям усіх країн... чужа ідеологія ненависті до інших народів", або що "народ у фольклорі опоетизовує кохання..."¹⁵ Проте, матеріал, упорядкований Номисом, представляє нам далеко складнішу, суперечливішу та — не раз — прикру картину, яка ставить під сумнів такі ідеологічно викликані узагальнення. Вистачить кинути оком на перший розділ ("Віра", "Бог", "Гріх"... — стор. 1-8), чи на третій ("Ті года", "Москаль", "Лях", "Жид", "Циган", "Німець" — стор. 14-21), чи на тринадцятий ("Кохання", "Розпуста", "Женитися", "Чоловік і жінка"... — стор. 167-182), щоб у цьому переконатися. Радше треба погодитися з таким твердженням Михайла Пазяка:

Національний український фонд паремій у всіх його різновидах досі вивчався мало й принагідно. Часто висновки про те чи інше спрямування паремій робилися апріорно, не на конкретному аналізі прислівного масиву, а багато аспектів, що могли б впливати з цього аналізу, залишалися поза увагою дослідників.¹⁶

На кінець, хочеться висловити надію, що перевидання Номисової збірки спонукає всебічні та неупереджені дослідження. "Що то за господар, що свого доброго не гладить" (збірник ієромонаха Климентія Зінов'єва, 17-18 ст., Номис #10,092)

Наталія Пилипюк

1. Пареміолог М. М. Пазяк тлумачить, що термін "пареміографія" визначає дію записування і збирання прислів'їв, а "пареміологія" визначає науку, що досліджує і пояснює прслів'я. Ці терміни утворилися від слова грецького походження "паремія", яким фолклористи визначають родове поняття жанру поряд із терміном "прислів'я та приказки". Коли слова "прислів'я" і "приказка" трактують окремо, вони визначають видові поняття, проте, є тенденція вживати їх як синоніми. Див. його працю *Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії* Київ: Наукова думка, 1984), стор. 5, прим. 10.

2. Посилання на статті цього зошита зазначатимуть тільки ім'я автора та число сторінки.

3. Див. факсиміле його слова "Від видавця", звідки цитовано повищі рядки.

4. Біографічні дані про Номиса, історія впорядкування його збірки та імена діячів, що прислужилися до її постання, представив Петро Одарченко, стор. 10-13 (Пазяк обговорює українські пареміографічні рукописи та публікації до та після появи Номисового збірника, цитована праця, стор. 19-55).

5. Богдан Струмінський детально обговорює джерела, не використані Номисом, та вказує на неточності в його посиланнях на паремія староукраїнського походження.

6. Струмінський, розглядаючи деякі мовні аспекти прислів'їв, твердить, що Номис "нормалізував фонетику під східньоукраїнську", стор. 31.

7. Див. текст на стор. III і в прим. 4. Номис, зацікавлений проблемою освіти неписьменної верстви, рекомендував писати "так, як мовива показує... щоб найбільшу полегкість прибратъ для пісьмачення и освіти темного люду..." (стор. VI). Правопис, яким Номис користується в збірці, побудований на цьому принципі, а пояснення до нього подані в слові "Од видавця" (стор. VI). У своїй статті Одарченко підсумовує особливості Номисового правопису, стор. 14.

8. "... передивившись по приказках, шановний читець покористуєцця, — чи то до нашого битопису, до народнёго поглядсвіта и д." (стор. VI).

9. У Номиса нема покажчика цих тематичних груп та їхніх підрозділів. Вони вичислені в статті Одарченка, стор. 18-21.

10. Перше (паризьке) видання містило 818 одиниць. Друге, що з'явилося під назвою *Adagiorum Chiliades*, зросло до 3.260. Восьме, передсмертне видання 1536 р. мало 4.151 одиниць. Треба зазначити, що під впливом ренесансної теорії наслідування, ведення особистих зошитів прислів'їв, афоризмів, влучних фраз тощо було поширеною практикою ще до Еразма. Інколи такі зошити друкувалися.

11. До 1559 р. було вже 130 видань Еразмових *Adagia*. У 16 і 17 ст. теж виходили інші збірки-тезаври, фльорилегії і т. п.

12. Ці приклади вибрано з порівняння зробленого до перших 500 одиниць у найповнішому зведенні Еразма. Цитую за академічним виданням в англійському перекладі: *Collected Works of Erasmus. Adages I i 1 to I 100 trans. by Margaret Mann Phillips; annotated by R. A. B. Mynors* (Toronto University of Toronto Press 1982). (Переклади з латинської мови на українську — мої. — *Н. П.*)

13. Тут можна згадати ще пару прикладів цього явища. О. В. Мишанич наводить 14 співставлень паремійного матеріялу в творах Сковороди з Еразмовими *Adagia*, див. *Григорій Сковорода і усна народна творчість* (Київ: Наукова Думка, 1976). стор. 91-92. Одарченко теж зазначає деякі античні паремії, які знаходяться в Номиса, стор. 17.

14. Номис #9505, з *Граматики* Куліша (1857 р.).

15. Пазяк, названа праця. Стор. (за цитованим порядком): 150, 201, 126.

16. Там таки, стор. 198.

SHANOR, DANIEL R. BEHIND THE LINES: THE PRIVATE WAR AGAINST SOVIET CENSORSHIP. NEW YORK; ST. MARTINS PRESS, 1985.

ШАНОР, ДАНІЄЛЬ Р. ПОЗА РЯДКАМИ: ПРИВАТНА ВІЙНА ПРОТИ РАДЯНСЬКОЇ ЦЕНЗУРИ. НЬЮ-ЙОРК, 1985.

Автор зосереджує увагу на шляхах, якими безцензурована інформація може дістатися до радянських громадян і на способі яким сучасна техніка може допомогти в цьому, щоб можливості стали ще більшими в майбутньому. Нагляд над інформацією є основною вимогою для радянської держави, хоч цю державну монополію порушують різними шляхами — головню в рамках приватного життя кожної радянської людини. Автор описує в загальних рисах знищення цієї державної монополії: "можливості безмежні — техніка легкодоступна," — пише Шанор. Але зниження нагляду партії над інформацією не відбудеться за її схваленням. Прямі передання супутниками на радянське телебачення напевно доведуть до знищення тих супутників за наказом радянського уряду. Інші можливі галузі інформаційної революції, що матимуть величезний вплив на СРСР, це особисті електронні обчислювачі (як пише автор, "кожний електронний обчислювач — це також потенційна друкарська машина і ланка до інших обчислювачів"); відеоапарати та сполучення супутниками.

Автор указує на дилему в радянській політиці — як допустити інформаційну революцію в СРСР (а це конечно для плянів Горбачова поліпшити функціонування економіки) і в той самий час як запобігти зменшенню контролю партії над життям людей? Автор вважає, що якщо партія хоче використати нову техніку, вона мусить "визначити досить велику галузь діяльності, яку вона буде толерувати". На підставі минулої постави партії ця можливість здається неправдоподібною — дуже можливо, що режим прийме нову техніку, але задержить тоталітарний контроль над своїми підданими.

Пересічна радянська людина краще обізнана ніж можна було б сподіватися, якби тільки полягала на державні джерела інформації. Люди звертають до незалежних джерел інформації, тому не вірять тому, що чують або читають у радянських засобах інформації. В багатьох випадках громадяни СРСР спочатку дізнаються про події в СРСР від західних радіостанцій, а вже тоді від радянських джерел інформації. В інших випадках радянські засоби інформації не могли далі мовчати про дану проблему, тому що радянські громадяни вже дізналися про це з інших джерел.

Партія хотіла б, щоб радянські громадяни мали "великі ілюзії". Ці ілюзії поширюють засобом контролю, здійснюваного на трьох рівнях: постійна взаємодія між редакторами і цензорами (Головне літературне управління), між редакторами і партійними інструкторами і самоцензурою. Як роз'яснив колишній репортер *Комсомольської правди*, "перша частина вашої статті мусить бути про те, що йде добре. Друга частина може бути про те, що буде зроблено добре".

Радянська система дуже похвально ставиться до писання листів, яке служить подвійній меті: канал оскаржень як спосіб оцінки opinii. Радянський режим не конечно базує свої рішення на підставі публічної opinii — він вважає, що її можна "включати" або "відключати" за власним бажанням. Публічна opinia не може міняти склад державного апарату в СРСР. Як указує Шанор, користь від листів полягає в тому, що на них можна реагувати або зігнорувати, їх можна заохочувати або знеохочувати і підбирати таким способом, який підтримував би будь-який погляд, якого партія бажає". 90% отриманих листів присвячено питанням якості життя — забезпеченню житлом, проблемам на роботі і т. д. Решта 10% зосереджені на політиці — те, в чому більшість радянських людей не має великого бажання брати участь. Багато дисидентів засуджено за те, що писали листи, яких ніколи не опубліковано. Листи, які висилають до газет і які клясифікують як "антирадянські", передають відразу до КГБ. Більшість листів політичного характеру не підписано.

Найважливішим аспектом цього, як указує Шанор, є те, що "влада мусить підтримувати контроль або, принаймні, зовнішній вигляд контролю". Публічна opinia існує лише "в організованій формі, організованій державою, а це означає, що вона не може бути широю".

Коли радянські коментатори говорять про "публічну opinia", "її обмежено до рівня заводу і місцевих проблем, не до національного чи міжнародного рівня". Ясно те, що режим дуже серйозно ставиться до питання публічної opinii — з цієї причини в СРСР 4 млн. агітаторів. Лише сама Москва має 100.000 професійних партійних лекторів (чи не з цієї причини офіційно в СРСР не існує безробіття?).

"Підпільний телеграф" є неофіційною системою інформації, яка конкурує з державними засобами інформації. Підпільний телеграф дістає інформацію від закордонних телефонічних дзвінків, чужоземних радіопередавань, тасмно проведених у відеоапаратах і касетах. Частина інформації кружляє як самвидав, інша — як тамвидав (магнетофонні записи). Мільйони людей беруть участь у "підпільному телеграфі" "з метою поінформувати, не організувати або

переконувати". Це робота "окремих людей без будь-якого помітного організаційного плану". Вона виникла "через особисте невдоволення від нездатності партійних засобів інформації давати чесну і доречну інформацію і буде існувати, доки такі недоліки залишаються". Шанор вважає, що "розміри та значення підпілля ростуть".

Чужоземні радіопередавання і листи (в 1982 р. більше 12 млн. листів вислано між США і СРСР в обидві сторони) вміщують інформацію, яка передається усно і в записі. Навіть непримітний кольоровий фотознімок недавнього емігранта, який стоїть перед своєю новою автомашиною подає радянському читачеві інформацію про те, що життя на Заході врешті не таке погане. Кількість листів є такою великою, що КГБ не може всі читати. Люди до того ще передають листи друзям.

Користь чужих радіопередавань у новизні інформації, яка відразу поступає в систему підпільного телеграфу. Люди, які слухають, передають інформацію приятелям, які не мали змоги слухати. Провідні особи слухають, тоді аналізують і інтерпретують інформацію. Під час криз більше людей слухає. Можна записувати й передавати радіопередавання на касетах.

Інформацію можна вибирувати з західньої преси, але лише з газет західніх комуністичних партій. Усні лекції дають більше інформації ніж друкований матеріал. Багато льояльних партійних журналістів передає новини або чутки приятелям або західнім кореспондентам. Заскордонні подорожі є добрим джерелом неофіційної інформації. Часто підпільний телеграф може вплинути на офіційні засоби інформації і в результаті зробити їх більш відкритими, коли тиск opinii занадто зростає. Часто радянські горожани порівнюють місцеву інформацію з інформацією з чужих джерел, цілком імовірно вірячи останнім.

Більшість учасників підпільного телеграфу не дисиденти, і існує брак задокументованих даних про інформацію, яка передається з рук до рук. Дисидентська інформаційна мережа документує дані, які часто передаються на Захід, а тоді пересилаються на радіо назад до СРСР, таким способом досягаючи значно більшу аудиторію. Це значить, що дисиденти "вперше створили незалежну публічну opinii в СРСР". Телефонні контакти з Заходом шляхом дисидентської інформації були способом передавання інформації на Захід для вжитку преси та радіо. Через радіопередавання дисидентська література досягла значно більшої ширшої публіки в СРСР, і це довело до збільшення кількості учасників опозиційного руху.

Радянська влада відповіла на це заглушуванням західних радіопередавань. Над виконанням цього завдання працюють 3000 заглушувачів і 15.000 техніків. Кошт заглушування досягає колосальних сум і вважають, що він перевищує витрати на роботу передач

Радіо Свободи і Голос Америки. Влада має причини для занепокоєння — одна третина населення слухає чужі радіопередавання регулярно. На додачу, замикають фотокопіювальні машини, щоб запобігти їхньому підпільному вживанню.

Електронні обчислювачі, влучені до загальної мережі, матимуть глибокий вплив на засоби поширення інформації між людьми. Майбутні дисиденти зможуть мати доступ до широкої публіки передачею через відео телефонну систему, переданням через радянські приватні телевізори супутниками вживанням круглих тарілкоподібних антен, які можна збудувати з металевого брухту радіотелефонів (що означає зменшення небезпеки підслухування). Як режим відповідь на цю нову техніку? Яка буде його реакція до своїх краще поінформованих громадян?

Існування мережі особистих електронних обчислювачів, машин обробки словесної інформації (Word Processors) і електронної пошти буде неймовірним викликом для органів безпеки і політичного контролю. Якщо буде дозволено тримати особисті електронні обчислювачі вдома, напевно режим не дозволить електронні друкарські машини, які можна долучити до обчислювачів. Комп'юторські диски треба буде друкувати в бюрох. Але можна вживати звичайні електричні друкарські машини — в ролі електронних. Дилема полягає в тому, що електронна обчислювальна техніка, яку Горбачов вважає настійною потребою для СРСР, може бути справді корисною лише для таких держав, які не стараються контролювати цю інформацію. Тяжко буде контролювати і цензурувати інформаційні системи типу особи до особи, які тепер будуються на Заході. Якщо в СРСР введуть таку систему, держава буде змушена збільшити число цензорів.

Відеофільми — друга сфера інформації, яку держава старатись суворо контролювати. Глядачі в багатьох західних районах СРСР вже дивляться польське або скандинавське телебачення. Естонці регулярно дивляться фінське телебачення, що робить цю республіку неофіційним відеоцентром СРСР. Влада боїться, що якщо не почнеться державне виробництво відеофільмів, неофіційний ринок набере таких розмірів, що вислизне з-під контролю. Відеофільми на чорному ринку коштують до 250 доларів. Під цю пору відеомагнетопони коштують так само як нові автомашини. Відеомагнетопони розповсюджують інформацію між великим числом людей на дуже основному рівні. Радянські офіційні особи привозять відеомагнетопони без прикордонного контролю.

Магнетопони — це інший спосіб розповсюдження непідцензурної інформації. Радянські слухачі записують на стрічці програми і тоді їх передають іншим. В 1981 р. в СРСР було 168 млн. радіоприймачів (в порівнянні до 90 млн. в 1965 р.). Безсумнівно, їх

можна легко пристосувати приймати західні радіопередавання. Моряки та офіційні особи привозять західні радіоприймачі в СРСР.

Телефонічна техніка відкриває нові можливості для непідцензурної інформації. Пряма телефонічна сполука між СРСР і закордоном тривала лише 2 роки (1980-1982). Її припинення мало на меті покінчити з витіком інформації через телефони. Контролювати телефони в добу мідяндротяних телефонних систем можливо, але що, коли з'являться крихітні, кишенькового розміру телефони?

Радіотехніка теж стає кращою від дня на день з такою швидкістю, що вона може стати серйозною погрозою для СРСР. Вже ведуться роботи над радіо-передавачами, яких не можна буде заглушувати. Вдосконалено систему супутникового передавання для радіо ФМ (FM), яку можна буде спрямувати до кожного радянського дому. Тяжко буде їх заглушувати і не буде потреби для спеціальної антени. Советів уже непокоїть пряме телепередавання від супутників. Багато радянських громадян могли б зібрати приймач для прийняття сигналів від буденних предметів.

Шанор вважає, що СРСР піде назустріч інформаційній революції "зволіканнями, поступками в одному випадку і відніманням поступок в іншому, відступом і перегрупуваннями з надією під кінець, що він може одночасно і мати контроль над інформацією, і вигоди від відкритого обміну інформацією". Але це скінчиться правдоподібно більшим проникненням у СРСР незалежними джерелами інформації. Шанор вважає, що краще поінформована радянська публіка "матиме велику силу" і це, як він думає, дозволить урядові бути відкритішим. Хоч Шанор не доводить цей аргумент до свого логічного кінця, цілком закономірно запитати, чи в результаті цього не постане більше опозиції та заворушення в СРСР?

Краще поінформована публіка — це небезпечний вислід для режиму — тому, що без тоталітарного контролю нав'язаного радянському суспільству, брехні та фальсифікації, які зустрічаються в щоденному житті, будуть поставлені під сумнів ще більше, ніж дотепер. Коли це станеться, законність і саме виживання режиму буде поставлене на карту.

Тарас Кузьо

КІЛЬКА ДУМОК ПРО МИНУЛЕ Й ТЕПЕРІШНЄ

Не знаю, чи це стаття чи лист до редакції. В усякому разі це особиста заява в справі, яка завжди була близька моїм думкам і діяльності.

Не піднімав я голосу до теми українсько-жидівських взаємин від десяти років, та й раніше була перерва. Я думаю, що в статті друкованій ще в *Українському самостійникові* (літо 1975 р.) я накреслив спільні зусилля для виправлення цих взаємин і підсумував свій погляд у цій справі. Більш-менш у той самий час я виявив свою скромну шану Арнольдові Марголінові, моєму другові та великому оборонцеві української справи (*Mitteilungen*, 13, Український університет в Мюнхені). Ще під час Другої світової війни я наладнав у США близькі зв'язки з багатьма представниками української еміграції. Ця співпраця з українськими науковими установами, суспільними організаціями, пресою, з діями культури зросла ще більше після війни.

Ми були на доброму шляху. Занепадали перестарілі пересуди та взаємні упередження. Українці почали розуміти безглуздя антисемітизму, а жидам відкрилося, що вони ніколи не мали забагато приятелів. Було ясно, що тільки в інтересі спільного ворога було поширювання суперечностей. Обидві сторони віддано працювали. З початком 1970 р., коли на короткий час Радянський Союз відкрив свої залізні ворота, до США з Ізраїлю та європейських держав почали приїжджати жиди з України, між ними багато таких, які знаменито володіли українською мовою в слові і письмі. І щонайважливіше, вони були прихильниками української історії та культури. В Ізраїлі постав навіть Громадський комітет жидівсько-української співпраці. Одним із найактивніших у цій групі був Ізраїль Клейнер. Я особисто думав, що моя роль кінчається, сподіваючися чималого пожвавлення та зрозуміння конечности українсько-жидівського зближення. У той самий час я переїхав до Риму, де живу по сьогоднішній день. Тільки час від часу писали до мене або відвідували мене українські друзі, і здавалося, що більшість, з них про мене забули. Це мене надихало, зрештою, почуттям задоволення, й переконувало в тому, що нове покоління зайняло вже своє місце. Тільки Володимир Янів, ректор Українського вільного університету в Мюнхені, перед яким маю нечисте сумління, бо

З польської переклала Н. І.

розчарував я його в час його заслуженого ювілею, цікавився мною, та вірна *Сучасність* приходила до мене щомісяця (без сумніву завдяки Богданові Кордюкові) за весь час мого життя в Римі. Чимала українська громада в Римі не виявляла більшого зацікавлення жидівсько-українськими справами.

І раптом, як грім з ясного неба, в листопаді 1985 р. з'явилися в *Сучасності* дві статті Клейнера та Михайла Френкіна, а в наступному, грудневому числі, лист до редакції Богдана Цимбалістого. Змісту статей переповідати не буду, вони говорять самі за себе. З них видно, що сороклітні зусилля пішли намарне, а пересуди українців про жидів не тільки не загинули, але прокинулися з ще більшою силою. Клейнер, якому я вдячний за те, що він пригадує минулі роки, справи в бавовну не загортає й не шкодує гострих слів, щоб засудити нові вихватки деякої частини української преси.

Це відома справа, що антисемітизм завжди знайде вияв у все нових закидах жидам. Приводи найти не тяжко. На мою думку, таким приводом є справу Івана Дем'янюка. Проте, справа почалася від досліджувачів американського бюро (Office of Special Investigation), яке ствердило, що Дем'янюк у мундирі німецького СС служив у винищувальних таборах Собібора і Треблінки, де обслуговував газові камери. Справа перейшла через усі можливі інстанції американської юрисдикції (підкреслюю: американської). Частина української преси та громадськості протестує проти цього рішення. Я не знаю деталей справи, тому не входжу в подробиці, скажу тільки що загалом маю довір'я до американського суду.

Проте, чому якраз жиди "чіпляються" українців? Чи тому, що кілька з них висловилися проти Дем'янюка, а преса інформувала про справу? А може жиди читаючи про перебіг судової справи проти есесівського сторожа в обидвох таборах, де загинули сотні тисяч, а може й більше їхніх братів, повинні гладити його по голові?

Цимбалістий пропонує лишити минуле для оцінки історикам. На жаль, ще цілі покоління жидів не зможуть викреслити зі своєї свідомости та пам'яті нацистські звірства. Я десь читав, що мусить існувати людська пам'ять. Непам'ять — це другий геноцид.

Виглядає, що велика частина української преси заперечує (чого раніше не робила) сумну правду про те, що не один, а багато українців пішло на німецьку службу. Добре було б вияснити, з яких причин деякі українські діячі спочатку (доки розчарувалися) підтримували нацистську політику. Це не стосується сірих рядових, які вилучувалися за мідяки, скроплені кров'ю невинних людей. Ці факти відомі з сотень книжок і документів і поки вони підуть до архівів, було б добре чітко засудити їх, підкреслюючи, що за них не несе відповідальности весь український народ. Тільки тоді можна буде вимагати, щоб жиди змінили свою публічну опінію.

Цимбалістий є досвідченим полемістом, але часто достосовує факти на користь свого розумування. Він порівнює антияпонські чи навіть антиамериканські вислови до антижидівських. Добре було б, щоб він ще раз переглянув деяку українську пресу і подивився, чи знайде там об'єктивну критику, яку має на думці. Я не хочу визначувати її риси, занадто шаную пам'ять моїх українських друзів. Очевидно, що не кожна критична або обґрунтована заувага про жидів конче мусить бути антисемітська, але в контексті того, про що пишу, я маю на думці якраз антисемітські вислови.

Врешті, Цимбалістий заохочує пригадати період Першої світової війни, коли між українцями та жидами були приятні взаємини. Хай він не хвилюється. Я це зробив ще в 1956 р., коли багато місця присвятив в англійській пресі ухвалям Центральної Ради. Я писав також про чудовий лист митрополита Шептицького "Не вбивай" і про жидів, яких переховували від нацистів в українських монастирях. Я не забув також про всю родину Левиних (між ними рабин Левин), про рабина Кагане й багатьох інших — 150 осіб, яких урятувало середовище митрополита (*Анали УВАН*, ч. 2, 3). З періоду Першої світової війни жидівська Ліга боротьби з наклепами (*Anti-Defamation League*) шанувала священика (колишнього майора) Володимира Степановича Клодницького, який урятував жидівське населення містечка Хмельник під час заворушень (*ADL Bulletin*, квітень 1962). Сподіваюся, що мої погляди про слушні вимоги самостійництва з боку українців є настільки відомі, що не мушу повторювати й дискутувати з поглядами тих, які називають це бажання "сепаратистським рухом". Я вважаю, що ця вимога є також *нашою* справою й не тільки з політичних міркувань, але також гуманітарних. Не можна втішатися власною свободою й відмовляти її іншим. Міжнародна політика та сьогочасні інтереси держави можуть вимагати специфічних кроків на дипломатичній шахівниці, але не повинні ніякою мірою послаблювати симпатії до тих, які прагнуть національних і людських прав у Східній і Центральній Європі.

Яка мета моєї заяви? Чому після десятих років мовчанки знову виступаю із словом? Не можу чекати других десятих років, бо може життя не вистачить. Я присвятив справі українсько-жидівського зближення багато зусиль і довгі роки праці. Треба конче опам'ятатися й повернутися до круглого стола дружніх і змістовних дискусій. Дуже закликаю до них. Пригадую часто давні часи. Молоде покоління, мабуть, їх вже не пам'ятає. Попри всі суперечності сьогоднішнього дня *contra spem spero*, що вони марно не пропали.

Рим, 25 грудня 1985 р.

Йозеф Ліхтен

ВІДПОВІДЬ Й. ЛІХТЕНОВІ

Моя пропозиція залишити минуле для оцінки історикам ніяк не означає пустити його в непам'ять. Якраз навпаки, бо історія — це утривалена, записана пам'ять народу. Я тільки пропонував не керуватися почуттями кривд, образ і нехоті, залишків трагічного минулого, коли є бажання творити краще майбутнє для обох народів. Взємні обвинувачення за заподіяні кривди можуть продовжуватися до безконечности й до нічого не доводять. Що з того, що українці будуть витикати жидам значну участь їхніх земляків у встановлюванні радянської влади, зокрема в таких органах терору як ЧеКа і ГПУ? Що з того, що жиди постійно нагадуватимуть про участь певного числа українців в німецькій армії чи допоміжній поліції? Одні й другі повторяють ці закиди вже десятиліттями. Чи призвело це до покращання взаємин між жидами та українцями?

Французи були примушені вести три оборонні війни проти Німеччини впродовж тільки трьох чвертей століття, проте, сьогодні вони не керуються ресентиментами до німців й не очікують, щоб німецька преса та німецькі лідери постійно били себе в груди й каюлися за заподіяні кривди. Ніхто у Франції не звертає уваги на те, чи та чи інша газета містить якісь франкофобські коментарі, критикує Францію чи виявляє якусь нехоть до французів.

Ліхтен багато робив для внормування взаємин між жидами та українцями. Проте, виглядає, що ніколи не було зайвим нагадувати про періоди співпраці між обома народами. Це набуває особливої ваги з уваги на нинішню думку більшости жидів про українців. Як писав недавно Давид Беламуд в журналі *Круг* (ч. 472), "в Ізраїлі панує погляд, що українець — це жорстокий вбивця, антисеміт, погромник". А деякі жидівські автори навіть фальшують цитати з німецьких документів тільки, щоб додати до нацистських злочинців і українців. (Приклад цього наводить Тарас Гунчак у своїй статті про жидівсько-українські взаємини під час Другої світової війни" у збірнику Юрія Божика *Україна під час Другої світової війни*, виданого в Канаді англійською мовою в 1986 р.

Ліхтен хотів би мати вияснення, чому деякі українські діячі "спочатку (поки розчарувалися) підтримували нацистську політику". Справді, перед Другою світовою війною більшість українців орієнтувалися на Німеччину. В умовах геноцидної політики більшовиків на Україні кожний, що виступав проти СРСР мусів виглядати їм союзником. Ніхто не міг припустити, щоб народ, відомий своїми досягненнями в ділянці науки й культури, міг мати такий жорстокий про-

від. До речі, до 1941 р. нацисти ще вповні не виявляли свого нелюдського обличчя. Брутальне фізичне нищення жидів почалося в 1942 р. Тоді теж українці переконалися, що несе з собою нацизм і почали організовувати протинімецьке підпілля. Нагадаймо, що до 1939 р. багато країн, включно з Америкою, Великобританією та Францією вдержували дипломатичні, культурні та торговельні взаємини з гітлерівською Німеччиною, хоч мали можливість чинити інакше, хоча б, наприклад, бойкотуючи Олімпіаду в Берліні в 1936 р.

Отож орієнтація поневолених українців на Німеччину в той час не вважалася злочином.

Богдан Цимбалістий.

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У "Сучасності" 1986, ч. 10 у статті Валеріяна Ревуцького "Деякі експерименти в сучасному українському театрі" на стор. 66 (другий рядок знизу) треба читати: "...у Львівському театрі юного глядача"...

РУСИФІКАЦІЯ В ЦИФРАХ

ТИРАЖІ ВИДАНЬ В УКРАЇНІ

Українськомовні публікації в УРСР Рік видання	наклад 1983	наклад 1984	наклад 1985	наклад 1986
Вісник АН УРСР	3550	3600	3730	3800
Всесвіт	47195	38495	41495	40095
Дніпро	523000	41800	35500	35500
Донбас	17400	15080	15580	17880
Економіка радянської України	5500	4800	4100	4100
Людина і світ	17400	15080	64600	63200
Мовознавство	1670	1600	1700	1800
Прапор	9000	9000	10200	10300
Радянська жінка	2123500	2052800	2011400	1945400
Радянське право	42175	418000	42475	44735
Український історичний журнал	2530	3285	2415	2595
Філософська думка	1450	1200	1200	1300
Українська мова і література в школі	45000	44900	47800	49000
Український театр	7000	6600	5100	4750
Новини кіноекрана	433500	363100	384600	408000
Музика	12000	11295	10180	9900
Ранок	140400	113100	101600	90300
Народна творчість та етнографія	5650	5830	5200	4900
Україна	153100	124000	120700	122100
Знання та праця	36500	30100	28400	27500
Київ	30082	23582	20282	18782
Під прапором ленінізму	188500	186800	187100	190800
Радянська література	1900	1610	1550	1600
Вітчизна	20273	17473	18373	18073
Комуніст України	116900	120000	126300	132700
Жовтень	17000	15000	16000	16800
Перець	2503700	2304100	2267800	2293700
Образотворче мистецтво	7400	7200	6700	6650
Доклади АН УРСР	740	745	—	—

ЗМІСТ ЖУРНАЛУ «СУЧАСНІСТЬ» ЗА 1986 РІК

ПОЕЗІЯ

- АНДІЄВСЬКА Емма: Кухонні натюрморти й циркові ідилії (4).
ГОЛОД Марія: Грецький цикл (11).
КАЛИТОВСЬКА Марта: Тінь жаху в зіницях (6).
КАЧУРОВСЬКИЙ Ігор: П'ять різних поезій (5).
ЛВИЦЬКА-ХОЛОДНА Наталя: Терпко в серці (7-8).
МИРОНЮК Лавро: Блакитні решета (3).
РЕВАКОВИЧ Марія: Погляди, вселені в любов (9).
ТАРНАВСЬКИЙ Юрій: Оперене серце. Поема (1, 2, 4).

ПЕРЕКЛАДНА ПОЕЗІЯ

- Австралійська поезія. — В. БАКЛІ, Джудіт ВРАЙТ, К. ГАРТ, А. Д. ГОВП, Р. ГРЕЙ, Розмарі ДОБСОН, Б. ДОВ, М. ДРАНЗФІЛД, Сільвія КАНТАРІЗІС, Антігона КЕФАЛА, Ф. МАРТІН, Дженніфер МЕЙДЕН, Дж. Міллет, Л. МУРРІ, Джудіт РОДРІГЕС, Е. СЕНТ, Дженніфер СТРАВС, Дж. ТРАНТЕР, Дж. ФОРБЗ, Фей ЦВІККІ. *З англійської переклав Марко Павлишин (7-8).*
- ГОРДИНСЬКИЙ Єжи: Слої бутвіючих літ. *З польської переклав Святослав Гординський (10).*
- МІЛОШ Чеслав: Невисловлене, недосказане. *З польської переклав Богдан Струмінський (2).*
- МОРРИСОН Р. Г.: Австралійські птахи. *З англійської переклав Володимир Біляїв (3).*
- РІЛЬКЕ Райнер-Марія: Ніч перед далекою дорогою. *З німецької переклала Марина Приходько (5).*

ПРОЗА

- ВОВК Віра: Карнавал. Оповідання до картин Юрія Соловія (1, 2).
СОКІЛ Василь: Вікна виходять на захід (3, 4, 5).
СУХОВАЦЬКА Марія: Перше чудо (6).

ПЕРЕКЛАДНА ПРОЗА

- Австралійська проза. Редактор-гість *Марко Павлишин*:
ГЕЛДЕР Кеннет: Інтернаціоналізм і регіоналізм: розвиток сучасної австралійської художньої прози. *З англійської переклав І. Клейнер (9).*
- КЕРІ Пітер: Американські мрії. *З англійської переклав Марко Павлишин (9).*

МУРГАВС Френк: Марність та інші звірята. *З англійської переклав Богдан Бойчук* (9).

ОВТС Джойс-Керол: «Відлига» (Зі збірки «З нічного боку»). *З англійської переклала Леся Храплива-Щур* (7-8).

ГОМБРОВИЧ Вітольд: Зі шоденників. *З польської переклав Богдан Струмінський* (10).

ЛІТЕРАТУРА

БІЛЯЇВ Володимир: Популяризатор української поезії [Р. Г. Моррісон] (3).

ГРАБОВИЧ Григорій: "Велика література" (7-8).

ЛУЦЬКИЙ Юрій: Роздуми над конгресами (10); Шевченкові зустрічі з Мазепою (12).

МУХИНА Галина: Теорія "хатнього вжитку". До століття смерти Миколи Костомарова (2).

НИЖАНКІВСЬКИЙ Богдан: «Дванадцятка». Наймолодша львівська богема тридцятих років (1).

Остання розмова з Богданом Нижанківським. *Провів Богдан Бойчук* (5).

ПЕРЕКЛАДАЧ [ХРАПЛИВА-ЩУР Леся]: Про авторку «Відлиги» [Джойс-Керол Овтс] (7-8).

ПОМЕРАНЦЕВ Ігор: Фантастичне в ранній прозі Гоголя (11).

Розмова з Міланом Кундерою. *Провів Філіп Рот* (10).

РОЗУМНИЙ Ярослав: Повернення символу: Шевченкова Катерина в сучасній українській радянській літературі (3); Героїка чи антигероїка: тема війни в поезії шестидесятників і Нью-Йоркської групи (11).

СМОТРИЧ Олександр: Ліричні фрагменти (12).

СТРАВС Дженніфер: Огляд сучасної австралійської поезії. *З англійської переклав Б. С.* (7-8).

ГУСАР-СТРУК Данило: Українська радянська поезія в 1984 р. (4).

ТАРНАВСЬКИЙ Остап: В дорозі до себе (6).

ЦАРИННИК Марко: Поезія і політика (9).

ШЕВЕЛЬОВ Юрій: Українська мова в себе вдома сьогодні й завтра (10); Без назви/Sans Titre/Untitled (12).

МИСТЕЦТВО

АНТОНОВИЧ-РУДНИЦЬКА Марина: Реквієм Якову Гніздовському (4).

БЕРЕЖНИЦЬКИЙ Юрій: Ікона — теологія в кольорах (5).

БЛАКИТНИЙ Євген: Сучасна доба і творчість Петра Холодного (молодшого) (12).

ЕНРАЙТ Роберт: Відчайдушні пошуки українського: найновіше малярство Наталки Гусар (5).

КЕДРИН Іван: Дещо про Едварда Козака та його карикатури (7-8).

КОЛЯНКІВСЬКИЙ Микола: Феномен Василя Курилика (6).

- МАЗУРИК Омелян: Значення ікони в Східній Церкві (10).
 МИТРОВИЧ Кирило: Іконографічні візії (10).
 ЗАЛЕСЬКА-ОНИШКЕВИЧ Лариса: Українська і слов'янська присутність на міжнародному фестивалі (10).
 ПАЛІЙ Ліда: Сучасне неконформістичне мистецтво у Східній Європі (10).
 ПЕВНИЙ Богдан: Селективним оком (9, 11).
 ПОПОВИЧ Володимир: Михайло Кміт (1910-1981) (7-8).
 СИВИЦЬКИЙ Микола: Ким був Никифор? (4).
 СТАРОСОЛЬСЬКИЙ Юрій: Думки про мистецтво в Шевченковій доли (3).
 ШКАНДРІЙ Мирослав: У пошуках нового: революція в українському мистецтві 1920-их років (1, 2).
 ЯРЕШКО Павло: На срібному екрані (7-8, 9, 12).

ТЕАТР

- БОЙЧУК Богдан: Ступаючи на американські театральні помости [Вірляна Ткач] (2).
 МАКАРИК Ірина: Театр в Оттаві (1).
 ПАВЛИШИН Марко: *Україна* Анни-Марії Микити на мелбурнській сцені (7-8).
 РЕВУЦЬКИЙ Валеріан: До 40-ліття пряхівського Українського національного театру (3); Навколо "Роздумів" (4); Про два "воскресіння" (6); Деякі експерименти в сучасному українському театрі (10); Подзвінне по [Наталі] Ужвій (11).

МУЗИКА

- ВЕЙНСТЕЙН Естер: «Постлюдіом» Валентина Сільвестрова (9).
 КУЗИШИН Олесь: Вірко Балей — піяніст і композитор (3).

СУСПІЛЬСТВО, ІСТОРІЯ, ПОЛІТИКА, НАУКА

- ГОРБАЧ Катерина: "Благословення в терпінні". Баптисти на Україні [Українська пресова служба] (11).
 ГУНЧАК Тарас: Українська політична думка 1920-их років: монархізм, націоналізм, націонал-комунізм (1).
 ДАРСЬКИЙ Юзеф: Напрями польської східньої політики (6, 7-8).
 ДРОБНИК Володимир: Українська меншість у післявоєнній Польщі (10).
 ДЮК Надія: Іван Лисяк-Рудницький — дослідник М. Драгоманова (4).
 ЛУЧЕЧКО Іван: Українці за румунською заслоною (5).
 КОРОВИЦЬКИЙ Іван: ... Мрія оголошена... Василь Липківський, митрополит УАПЦ (11).
 МАРКУСЬ Василь: Зовнішні аспекти процесів українського відродження 1920-их років в УРСР (2); Український фактор на форумі міжнародного комуністичного руху (12).

- МАРЧЕНКО Валерій: "Одеколон у флаконах" (11).
ПРИЦАК Омелян: Іван Лисяк-Рудницький як учений (4).
ПРОКОП Мирослав: Про український націонал-комунізм (з приводу праці Джеймса Е. Мейса) (3).
РАХМАННИЙ Роман: Незалежна українська преса 1945-1948 (2).
СИСИН Франк: Проблема українського православ'я в СРСР (1).
СТРОКАТА Ніна: Українська гельсінкська група: з нагоди десятиліття й не тільки про репресії; — Трагічна галерія (11, 12).

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- ЗАКОРДОННЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ ГРУПИ: Четверте ув'язнення Петра Рубана (1).
ЗАКОРДОННЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО УКРАЇНСЬКОЇ ГОЛОВНОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ РАДИ: До питання українсько-польських взаємин. Заява; Проти знеславлення українського визвольного руху. Заява (4).
ПОЛІТИЧНА РАДА ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ ЗА КОРДОНОМ: До кампанії знеславлення українського імені (9).
СВІТЛИЧНА Надія: Керівникам урядів країн-учасниць Гельсінкського процесу, Організації Об'єднаних Націй (6).
УКРАЇНСЬКА ПРЕСОВА СЛУЖБА: Відкритий лист до Екуменічної Ради Норвезької Церкви [Трон Тронсон] (3).
УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ ГРОМАДСЬКИЙ КОМІТЕТ У ФРАНЦІЇ: Звернення. Допомога жертвам Чорнобильської катастрофи (6).
ФОЄР Люїс С.: Американські паломники до Радянського Союзу в 1917-1932 роках. Формування складової частини ідеології Нового курсу (New Deal) (7-8, 9).

НА СМЕРТЬ ПОЕТА

- ГОРБАЧ Анна-Гая: Василь Стус у спогадах та відгуках чужомовної преси (5).
ЗАКОРДОННЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ ГРУПИ: Звернення в зв'язку зі смертю Василя Стуса (1).
ПЛЮЩ Леонід: Там, лівіше серця... Вбивство поета (5).
СОЛДАТОВ Сергій: Пам'яті Василя Стуса (5).

СПОГАДИ

- ВИТВИЦЬКИЙ Василь: У Генеральній Губернії (2, 3).
ВОЛЬФ Ар'є: Мої українські друзі (12).
ГОРДИНСЬКИЙ Володимир: Львів під час двох окупацій (12).
ЛЕБЕДЬ Микола: Зовнішня політична діяльність Генерального Секретаріату закордонних справ УГВР (7-8).
МАРКУСЬ Василь: Українська Головна Визвольна Рада на тлі подібних

- визвольних рухів під час Другої світової війни (Проба порівняння) (7-8).
 МИХАЙЛЮК Микола: Наш виїзд в Україну. Зі спогадів реемігранта (10).
 ПРОКОП Мирослав: Як народжувалася програма та діяльність УГВР? (7-8).
 РЕБЕТ Дарія: До початків УГВР (спогади, коментарі, рефлексії) (7-8).
 САМБРОС Юрій: Зацькований [Розділ з книжки «Щаблі життя»] (9); Рвуться нитки дружби. Борисова загибель (Листування з Б. Антоненком-Давидовичем) (11).
 СЛАВУТИЧ Яр: Чернігівська Січ (12).
 СОКОЛЮК Зиновій: Юрій Панейко (З. IV. 1886 — 18. VIII. 1973) (9,10).
 СТАХІВ Євген: ОУН у боротьбі з німецькими нацистами на Наддніпрянщині (Програмові зміни в ОУН) (5, 6).

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- О. Ж.: Реальність, де ж вона? (5); Суть речі Чорнобильської трагедії (6).
 БОГАЧЕВСЬКА-ХОМ'ЯК Марта: Неурядова жіноча конференція "Форум" у Найробі (5, 6).
 ВОЙСКОВИ Войтек: Європа майбутнього (5).
 ГОРБАЧ Анна-Галя: Гайнріх Белль і генерація шістдесятників (1).
 ДАМУСІС Гінте: Сучасні проблеми збереження культурної спадщини і релігійної спільноти в окупованій советами Литві (7-8).
 КОВАЛЕВСЬКА Любов: Не приватна справа. До всесоюзної наради з проблем постачання (Рішення XXVII з'їзду КПРС — в життя. Пост «ЛУ». Чорнобильська атомна) [Літературна Україна, 27 березня 1986] (6).
 ЛУПУЛ Манолій: Українці в степових провінціях. Їхні потреби, прагнення і напрями в майбутньому (1).
 МАЛІНКОВИЧ Володимир: Про гасла та реальність [Форум 1985, 10] (4).
 МОРАВЕЦЬКИЙ Корнель: Вислів співчуття [Solidarność walczaca 1986, 9] (6).
 МОРОЗ Раїса: Ще раз про гасла і реальність (4).
 МЮГЕ Сергій: Про колишніх катів та полювання на них (7-8).
 ПРОКОП Мирослав: Атомна катастрофа в Чорнобилі (6).
 СЕЙТМУРАТОВА Айше: Мустафа Джемілев — активний учасник національного руху кримських татарів і правозахисного руху в СРСР (7-8).
 ТАРНАВСЬКА Марта: Бібліотекознавство і бібліографія в сучасній Україні (10).
 ТОЛМАЗІН Давид: Розбазарювання та виснаження водного багатства України (2, 3).
 ФИЛИПОВИЧ Андрій: Справа Мирослава Медведя (6).
 ШЕВЧЕНКО Ігор: Про актуальність творчої спадщини Орвелла в наші дні (6).

ДИСКУСІЇ, РОЗМОВИ

- Інтерв'ю з Юрієм Луцьким. *Провела Ліда Палій* (1).
У роковини загибелі Романа Шухевича. Інтерв'ю з Миколою Лебедем.
Провів Петро Содоль (3).

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- Два голоси [ЛІВИЦЬКА-ХОЛОДНА Наталя: *Поезії, старі і нові* (Нью-Йорк, 1986)]. — *Юрій Луцький, Віра Вовк* (7-8).
- Мої клопоти з певною традицією в українській літературі [Milosz Czeslaw. "Który skrzywdziłeś"]. — *Богдан Струмінський* (4).
- Німецька оцінка українського руху опору під час Другої світової війни [Літопис Української повстанської армії, тт. 6, 7 (Торонто: В-во "Літопис УПА", 1983)]. — *Роман Ільницький* (7-8).
- Фотопередруки з українського мовознавства. — *А.-Г. Г.* (11).
- Чепурне німецьке видання листів Валерія Марченка. [«Ich habe kein Haus und keine Strasse. Der Fall des Journalisten Walerij Martschenko»] (Гамбург: Gerold & Appel Verlag, 1985В. — *А.-Г. Горбач* (3).
- БЕЗПЕЧНИЙ Іван. Теорія літератури (Торонто: В-во "Молода Україна", 1984). — *Яр Славутич* (3).
- BENNIGSEN Alexandre, BROXUP Marie. The Islamic Threat to the Soviet State (Лондон: Croom Helm, 1983). — *Тарас Кузьо* (2).
- GOREN Roberta. The Soviet Union and Terrorism (Лондон: George Allen and Unwin, 1984);
- CLINE R. S., ALEXANDER Y. Terrorism: The Soviet Connection (Нью-Йорк: Crane Rusak, 1984);
- SHULTZ R. H., GORDON R. Dezinformatsia. Active Measures in Soviet Strategy (Вашінгтон: Pergammon, 1984). — *Тарас Кузьо* (1).
- КАМІНСЬКИЙ Анатоль. Край, еміграція і міжнародні закуліси (Манчестер—Мюнхен—Нью-Йорк: Видання Політичної ради ОУНз, 1982). — *Т. Яцкевич* (7-8).
- КЕДРИН Іван. У межах зацікавлення (Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто: Видавництво Наукового Товариства імені Шевченка, 1986). — *Мирослав Прокоп* (9).
- KRAŚNIEWSKA Wiktoria. Po wyzwoleniu... (1944-1956) (Париж: Instytut Literacki, 1985). — *Павло Турула* (6).
- НОМИС Матвій. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Передрук видання 1864 року з додатками (Савт-Бавнд-Брук, Н.-Дж.: Видавничий фонд Владики Мстислава, Митрополита Української Автокефальної Православної Церкви в Діяспорі, 1984);
- ФОЛКЛЬОРНИЙ ЗБІРНИК МАТВІЯ НОМИСА, 1864-1984. До сорока двадцятиріччя першого видання (Савт-Бавнд-Брук: Видавничий фонд Владики Мстислава, Митрополита Української Автокефальної Церкви в Діяспорі, 1984). — *Наталія Пилипюк* (12).

- ПАЛІЙ Ліда. Світла на воді. Оповідання і нариси (Торонто: Об'єднання українських письменників "Слово", 1985). — *О. І.* (9).
- PRUS Edward. Wladyka Świetojurski. Rzecz o arcybiskupie Andrzeju Szeptyckim (1865-1944) (Варшава: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1985). — *Іван Гвань* (4).
- РЕВУЦЬКИЙ Валеріян. Нескорені березільці. Йосип Гірняк і Олімпія Добровольська (Нью-Йорк: Об'єднання українських письменників "Слово", 1985). — *Григор Лужницький* (3).
- SELECTED WORKS OF VSEVOLOD HOLUBNYCHY. Soviet Regional Economics. an S. Koropeckyj (ред.) (Едмонтон: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1982). — *Богдан Сомчинський* (10).
- SHANOR Daniel R. Behind the Lines: The Private War Against Soviet Censorship (Нью-Йорк: St. Martins Press, 1985) — *Тарас Кузьо* (12).
- UKRAINE AFTER SHELEST. Bohdan Krawchenko (ред.) (Едмонтон: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1983). — *І. Коропецький* (3).
- CHYNCZEWSKA-HENNEL Teresa. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XIV do połowy XVII w. (Варшава: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985). — *Тарас Гунчак* (9).
- UKRAINE DURING WORLD WAR II. History and its Aftermath. A Symposium. Edited by Yury Boshyk with the assistance of Roman Waschuk and Andriy Wynnuckij (Едмонтон: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1986). — *Ярослав Гайвас* (11).
- ЯНКА КУПАЛА Й ЯКУБ КОЛАС НА ЗАХОДЗЕ. Бібліяграфія. Укладальніки: Вітаут Кіпель і Зора Кіпель (Нью-Йорк: Беларускі Інстытут Навуки й Мастацтва, 1985). — *Марта Тарнавська* (6).

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- Н. К.: По сторінках української радянської преси (6).
- Р. К.: Без коментаря (10).
- БРИЗГУН-СОКОЛИК Оксана: Торонтські новини 1985 року (7-8).
- ДЕМКО Осип: У намісті Любиних пісень (9).
- КУЗЬО Тарас: Вісті з СРСР та Східної Європи (3); Міжнародна преса про Східню Європу та СРСР (7-8).
- СОКІЛ Василь: Від "Плугу" — до ПЕН-Клубу (6).
- Тиражі видань в Україні (12).
- УКРАЇНСЬКА ПРЕСОВА СЛУЖБА: В обороні вірних УКЦ на Україні. Мовчати перед монотонністю жажливого? (3).
- ШТУЛЬ Катерина: З паризького життя (11).

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

- К-ИЙ Іван: Про "Велику літературу" Г. Грабовича (9).
- О. Ж.: До кого ми говоримо, а до кого — ні (1).
- У. Л.: Причинки до історії родини Крушельницьких (9).

БІЛИНСЬКИЙ Андрій: З приводу статті Я. Гайваса про "українсько-німецькі стосунки" (1).
ГРУШЕЦЬКИЙ Дмитро: Дружба з *Сучасністю* (3).
КАЧУРОВСЬКИЙ Ігор: До статті В. Павловського про "кіровський терор" (2).
КЛЕЙНЕР І.: Відповідь Р. Малащукові (7-8).
КОРБУТЯК Дмитро: Спростування (9).
ЛІХТЕН Йозеф: Кілька думок про минуле й теперішнє (12).
МАЛАЩУК Роман: До статті І. Клейнера — "Критичний момент..." (6).
ПУШКАР Богдан: Відповідь о. С. Тарапацькому (4).
ТАРАПАЦЬКИЙ о. Станислав: З приводу статті "Українська Католицька Церква в Польщі" (4).
ТУРУЛА Павло: Про журнали — українську *Сучасність* і польську *Культуру*. Порівняння та подібності (5).
ЦИМБАЛІСТИЙ Богдан: Відповідь Й. Ліхтеню (12).

ВІД ВИДАВНИЦТВА

До читачів і прихильників *Сучасности* (2, 3, 5, 6)
Зміни в редакції журналу (9)
Подяка жертводавцям (3, 5, 6)
Подяка Ф. Фокшанові (6)

1961, ПЕРШИЙ РІК «СУЧАСНОСТИ»

Поети, які були з нами: Михайло ОРЕСТ, Е. Е. КАММІНГС, Райнер Марія РІЛКЕ, Антоніо МАЧАДО, Борис ПАСТЕРНАК, Патриція КАЛИНА (1).
Редакція: До 25-ліття *Сучасности* (1).

ВІД РЕДАКЦІЇ

Про авторів (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7-8, 9, 10, 11, 12)
Просимо вибачити (7-8)
Просимо виправити (2, 4, 5, 6, 7-8, 9, 12)

ПОСМЕРТНІ ЗГАДКИ

ГНІЗДОВСЬКИЙ Яків, 1915-1985 (1)
ЗАРИЦЬКА Катерина, 1914-1986 (9)
КУБІЙОВИЧ Володимир, 1900-1985. — *Василь Маркусь* (2).
СТЕЦЬКО Ярослав, 1912-1986 (7-8)
Голоси з України на смерть Василя Стуса. — *А.-Г. Г.* (1).
Міжнародна преса про смерть Василя Стуса. — *Н. К.* (1).
На смерть Олени Антонів. — *Ніна Строката і Святослав Караванський* (4).

Про авторів

Олександр Смотрич — поет і прозаїк, автор трьох збірок новель та комплекту збірок поезій з серії "сам видав". У видавництві "Сучасність" друкується його збірка «Ужинок».

Юрій Шевельов — філолог і літературний критик. Закінчив студії на Харківському університеті, там і викладав. Професор-емерит Колумбійського університету (Нью-Йорк). Автор численних книг і статтів у ділянці слов'янської і української лінгвістики та філології англійською, німецькою, французькою, українською і ін. мовами. Живе в Нью-Йорку.

Юрій Луцький — науковець, дослідник літератури, автор серії праць англійською й українською мовами (*Літературна політика Радянської України, Бій за літературу в Радянській Україні, Документальна студія ВАПЛіте* та ін). Останнім часом зредагував книжку *Вибрані листи Пантелеймона Куліша*.

Євген Блакитний, псевдонім Євгена Нольдена-Наконечного — закінчив архітектурний відділ Київського художнього інституту, де також вчився малярства у В. Г. Кричевського й рисунку в К. Єлеви. Брав участь у проектуванні будинку Верховної ради УРСР у Києві під наглядом арх. В. Заболотного. Працював у ділянках книжкової графіки та театрального оформлення. Викладав рисунок у Києві та Львові. Тепер живе в Гантері, штат Нью-Йорк.

Павло Ярешко — літературний псевдонім недавно прибулого до США з Києва літератора і знавця кіномистецтва.

Ніна Строката-Караванська — лікар-мікробіолог з Одеси. Політ'язень 1971-1975 рр. Одна з членів засновників Гельсінкської групи. Восени 1979 р. виїхала до США разом зі своїм чоловіком Святославом Караванським. Під сучасну пору займається публіцистикою.

Василь Маркус — професор політичних наук при Льюїльському університеті в Чикаго і помічник редактора багатомовної англословної *Енциклопедії України*, яка друкується Канадським інститутом українських студій (Едмонтон, Алберта).

Володимир Гординський — хемік, живе в Левінгстоні, штат Нью-Джерсі.

Ар'є Вольф — філолог, бувший член КПЗУ. Під сучасну пору живе в Єрусалимі.

Яр Славутич — поет, літературознавець, професор Албертського університету.

Йозеф Ліхтен — відомий жидівський діяч, знавець українсько-жидівських відносин, прихильник зближення між ціми народами.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА «СУЧАСНІСТЬ» НА 1986 РІК:

	одно число:	річно:
<i>Німеччина:</i>	12 DM	120 DM
<i>Великобританія:</i>	2 фунти	20 фунтів
всі інші країни:	4 ам. дол.	40 ам. дол.

Додаткові кошти передплати місячника летунською поштою до США і Канади становлять 22 ам. дол. річно.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австралія:</i>	Mr. D. H. Pyrohiw 75 New Road Oak Park, Vic. 3046 Melbourne	<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasyluk Nahuel Huapi 5381 1431 Buenos Aires	<i>Канада і США:</i>	Nina Pnytzkyj 254 West 31st St. 8th Fl. New York, NY 10001
<i>Велико- британія:</i>	Mr. S. Wasylko 4, The Hollows Silverdale Nottingham, NG11 7FJ	<i>Швайцарія:</i>	Dr. Roman Prokop Muristraße 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на **прізвища** представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на:
Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ В-ВА «СУЧАСНІСТЬ»

ЛЮБОМИР ВИНАР

НАЙВИДАТНІШИЙ ІСТОРИК УКРАЇНИ МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

(1866 — 1934)

У 50-ЛІТТЯ СМЕРТІ

СУЧАСНІСТЬ
1986

Любомир Винар

НАЙВИДАТНІШИЙ ІСТОРИК УКРАЇНИ
МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ (1866-1934)

У 50-ліття смерті

1986, 120 стор.

У вступі до книжки Л. Винар зазначив, що "... в Україні боротьба проти Грушевського і його творчості далі триває і уз'язку зтеперішньою русифікацією української науки і культури набирає ще більшої гостроти. Тому бажаємо бо-дай коротко висвітлити провідні ідеї його історичної творчості...".

Ціна 5 ам. дол.

Василь Стус

СВІЧА В СВІЧАДІ. Поезії

1986, видання друге, 140 стор. Обкладинка Христини Гориславської. Впорядкували Марко Царинник і Вольфрам Бургардт. Із новою передмовою М. Царинника.

Виправлене видання збірки поезій Василя Стуса містить розділи поем із збірок "Зимові дерева", "Веселий цвинтар", "Вірші з в'язниці", переклади з німецької поезії. До нового видання Царинник підготував нову бібліографію творчості Стуса.

Ціна 7 ам. дол.

Василь Стус

ПАЛІМПСЕСТИ. Вірші 1971-1979 років

1986, 480 стор. Обкладинка Марії Голінати. Тверда оправа. Впорядкувала Надія Світлична. Вступна стаття Юрія Шевельова.

Книжка містить лише частку віршів В. Стуса, написаних у 1971-1979 рр. Літературний критик Ю. Шевельов називає вірші "чудом", бо вони збереглися, — "а ще більше чудо — саме написання їх у зловісних обставинах щохвилинного нагляду й безоглядної жорстокості, з одного боку, повної беззахисності, з другого".

Ціна: 25 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси:

В Європі:

SUČASNIST
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5

У США і Канаді:

SUČASNIST
254 West 31st St., 8th Floor
New York, NY 10001